

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Ельвіра ЛУЗІК
« ____ » _____ 20__ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Практична психологія»

**Тема: «Особливості Я-концепції підлітків, схильних до вживання
психоактивних речовин»**

Виконавець: здобувачка групи ПП-426 Чужда Вікторія Віталіївна

Керівник: докторка філософії у галузі психології, доцентка Козлова Анна Георгіївна

Нормоконтролер: _____ Тамара МИХЕСВА

Київ 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти
Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ Ельвіра ЛУЗІК
« » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Чужди Вікторії Віталіївни

1. Тема кваліфікаційної роботи «ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН» затверджена наказом ректора від від «12» квітня 2023р. № 492/ст

2. Термін виконання роботи: з 09.02.2023 р. до 24.06.2023 р.

3. Вихідні дані до роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до першого та другого розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків загальним обсягом 91 сторінок, з них обсяг основного тексту 72 сторінок, список використаних джерел нараховує 73 позиції.

4. Зміст пояснювальної записки: Вступ; Розділ 1. Теоретичні засади дослідження особливостей Я-концепції підлітків схильних до вживання психоактивних речовин; Висновки до першого розділу; Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей Я-концепції підлітків схильних до вживання психоактивних речовин; Висновки до другого розділу; Висновок; Список використаних джерел та літератури; Додатки.

5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного матеріалу): 12 таблиць та 4 рисунків.

6. Календарний план-графік

№ пор.	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження	07.02.2023	24.01.2023
2.	Формулювання теми, мети, завдань дослідження. Написання вступу. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	22.02.2023	05.02.2023
3.	Написання першого розділу. Подання керівникові на перевірку	29.03.2023	31.03.2023
4.	Написання другого розділу. Подання керівникові на перевірку	28.04.2023	26.04.2023
5.	Оформлення роботи. Подання керівникові на перевірку	12.05.2023	15.02.2023
6.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	29.05.- 01.06.2023	30.05.2023
7.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	02.06.2023	04.05.2023
8.	Подання остаточного варіанта роботи на кафедру для перевірки на академічну доброчесність	05.06.2023	
9.	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	12.06.2023	
10	Захист роботи	19- 22.06.2023	

7. Дата видачі завдання: «07» лютого 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ Марія ПАТРУЛЬ

(підпис керівника)

(П.І.Б.)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН»: 90 сторінки, 73 використаних джерел та літератури, 4 рисунків, 12 таблиць та 6 додатків.

Об'єкт дослідження – Я-концепція осіб підліткового віку.

Предмет — вивчення та аналіз особливостей Я-концепції у підлітків, які виявляють схильність до вживання психоактивних речовин.

Мета дослідження - виявити, теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин.

У кваліфікаційній роботі було вивчено уявлення людей про себе та рівень їхньої залежності до вживання психоактивних речовин. Практичне значення роботи полягає в наданні практичних рекомендацій, щодо формування позитивної Я-концепції.

Я-КОНЦЕПЦІЯ, ТОВАРИСЬКІСТЬ, ПРИЙНЯТТЯ БОРОТЬБИ, ІНТЕГРАЛЬНІСТЬ, САМОІДЕНТИЧНІСТЬ, ІНТЕРНАЛЬНІСТЬ, НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, ЗАЛЕЖНІСТЬ.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ СХИЛЬНИХ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН 8

1.1. Психологічні особливості підліткового віку у сучасній психологічній науці 8

1.2. Особливості адиктивної поведінки підлітків у сучасних наукових дослідженнях 19

1.3. Зміст діяльності, спрямованої на профілактику вживання психоактивних речовин особами підліткового віку 22

Висновки до першого розділу 29

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН 31

2.1. Хід та організація дослідження Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин 31

2.2. Результати дослідження схильності осіб підліткового віку до вживання психоактивних речовин 37

2.3. Аналіз особливостей Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин 40

Висновки до другого розділу 65

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ 69

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 71

ДОДАТКИ 79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що у психологічній практиці за останнє десятиріччя відбулися значні зміни щодо тематики звернень. До низки питань, які розроблялися психологами протягом багатьох десятиріч, додалися більш унікальні. Так, зростання інформаційної насиченості та доступності тютюну, алкоголю та навіть різних наркотичних речовин у сучасному суспільстві, зумовлюють актуалізацію низки питань, зокрема, окреслення особливостей осіб, схильних до вживання психоактивних речовин. При цьому, особливої уваги заслуговує вивчення окресленої проблематики серед осіб підліткового віку. Фокусування саме на цій віковій групі пояснюється тим, що її характерними особливостями є: актуалізація низки психологічних проблем (невпевненість, нестабільність психоемоційного стану, нестійка самооцінка), становлення світогляду (що проходить через порушення загальноприйнятих суспільних правил та норм, негативізм, пошук свого місця у колі інших) тощо.

Можна констатувати, що особистісні особливості осіб підліткового віку, схильних до вживання психоактивних речовин, є важливим предикатом, що обумовлює вибір референтної групи, формування залежного типу особистості у майбутньому тощо.

Враховуючи це, а також вікові особливості підліткового віку, актуалізується проблема аналізу особливостей Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин.

Мета дослідження – виявити, теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин.

Об'єкт дослідження – Я-концепція осіб підліткового віку.

Предмет дослідження – вивчення та аналіз особливостей Я-концепції у підлітків, які виявляють схильність до вживання психоактивних речовин.

У відповідності з метою дослідження були поставлені такі завдання:

1. Провести теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення особистості підлітка.

2. На основі аналізу наукових джерел вивчити проблему адекватної поведінки у підлітковому віці.

3. Провести емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення особливостей Я-концепції осіб підліткового віку.

4. Провести порівняльний аналіз емпіричного дослідження підлітків схильних до вживання психоактивних речовин і тих, кому така властивість не характерна.

Методологічною основою дослідження стали теоретичні та методологічні принципи представлені в роботах таких науковців: Р. Андрусин, Т. Бордюженко, Л. Вольнова, Л. Герасименко, Н. Дарвішов, О. Діса, І. Дуркалевич, В. Златковський, Р. Ісаков, О. Краєва, В. Кузьменко, О. Погорілко, А. Скрипніков, І. Шинкаренко та інших.

У дослідженні використовувався метод теоретичного аналізу наукової літератури з теми дослідження та тестування. В дослідженні використовувалися такі методики: методика Q-сортування (В. Стефансона) (Додаток А), Опитувальник РСК (рівень суб'єктивного контролю) Джуліана Роттера (Додаток В), Тест-опитувальник «Адиктивна схильність» В. Юсупова, В. Корзуніна та методика діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком (Додаток Г).

Обробка результатів дослідження проведена за допомогою *математико-статистичного* методу – коефіцієнт кореляції Пірсона. Узагальнення результатів здійснено з використанням *інтерпретаційних* методів (класифікація та узагальнення емпіричних даних).

Логіка дослідження зумовила *структуру роботи*: вступ, 2 розділи, висновки, список використаних джерел із 73 найменувань. Загальний обсяг – 102 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ СХИЛЬНИХ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

1.1. Психологічні особливості підліткового віку у сучасній психологічній науці

Мабуть, з усіх загадок, які людство до сьогодні не може розгадати, загадка про саму людину є найбільш цікавою та заплутаною. І це не дивно, адже попри спроби знайти одне «вірне» пояснення походження та еволюції людства, до сих пір не існує конкретної відповіді на це та багато інших запитань. Перш за все, єдиної відповіді досі не знайдено, адже між нами усіма велика кількість відмінностей. З усього населення нашої планети точно не зустрінеш двох, в повній мірі схожих одну на одну, особистості.

Фізіологія, генетика, антропологія, соціологія, психологія – і це ще не повний перелік тих наук, які вивчають людину, беручи до уваги різні аспекти її життєдіяльності. Одним із найбільш вагомих аспектів невпинного входження саме психології в сучасну науку є вивчення нею особистості людини.

Увага до вивчення особистості була, є та завжди буде особливою. На сьогодні у низці праць сучасних українських дослідників відображені різні теоретико-методологічні аспекти вивчення особистості (І. Кошова [27], О. Кресан [27], Н. Макаренко [61], Н. Максимова [39], В. Осьодло [45], О. Столяренко [56], Т. Титаренко [59], Н. Токарева [61] та інші).

Говорячи про людину, перш за все, слід прослідкувати етимологію поняття «особистість».

В першу чергу, слід зазначити, що сучасна психологічна думка бере до уваги розрізнені погляди щодо природи людини, її спрямованості, закономірності проявів поведінки. Таким чином, на сьогодні психологічна наука, об'єднуючи підходи щодо дослідження особистості не тільки у межах психології, а й суміжних наукових

напрямах, володіє неабиякою ґрунтовною теоретико-методологічно базою. Це дає змогу у межах проведених наукових розвідок підтверджувати ті феномени та факти щодо людини, які ще вчора здавалися незбагненними, такими, що покладалися лише на фольклор чи інтуїцію.

Сам термін «особистість» має у своєму розумінні декілька значень. Вивченням зазначеного концепту займається особливий підрозділ у структурі академічної психології. Цей підрозділ вміщує цілий спектр різних, часто суперечливих теоретичних уявлень. Назва згаданого підрозділу — персонологія – дисципліна, метою якої є закладення фундаменту для більш детального розуміння людської індивідуальності шляхом використання різноманітних дослідницьких стратегій [59].

Важливою характерною рисою психології особистості виступає особливе значення методів оцінки при дослідженні, описанні, поясненні, прогнозуванні, винесенні обґрунтованих рішень у тому чи іншому індивідуальному випадку [66]. До таких методів відносять: аналіз біографічних та особистісних даних, інтерв'ю, тестування, спостереження і реєстрація поведінки, вимірювання фізіологічних реакцій.

В англійській мові концепт «особистість» походить від латинського «persona». У своєму первісному значенні, зазначений термін означав маски, що приміряли актори в ході театральної вистави в давньогрецькій драмі. Тобто, першочергово, слово «persona» вказувало на характер театральних дій, їх емоційну забарвленість – комічність чи трагічність [68]. Як слідує з вищесказаного, поняття «особистість» первісно трактувалося, як певний соціальний образ, який людина переймає, граючи певні життєві ролі.

Звернемося до ще одного підходу щодо трактування слова «особистість» у історичному контексті. Особистість – це поєднання найбільш помітних, яскравих, характерних для неї характеристик. Саме ці характеристики і виражають індивідуальність особистості, її неповторність та унікальність. «Товариська особистість», «дружелюбна особистість», «емпатійна особистість» – саме такими

словосполученнями підкреслюється індивідуальність особистості [69]. Таким, чином, виходячи з такого розуміння особистості, ми характеризуємо людину через призму вражень оточуючих на ті чи інші вчинки, абсолютизуючи, тим самим, її характерні риси.

Для того, щоб більш повно розглянути всю різноманітність значень поняття особистості у психології, слід звернутися до поглядів деяких теоретиків в цій області.

Зауважимо, що психологія особистості є досить молодим напрямом психологічної науки. Розвиток психології особистості був відповіддю на кризу психології В. Вундта та його послідовників. Ще у 1931 році Л. Виготський відзначив, що центральна тема психології – особистість та її розвиток, є закритою. У 1937 році інший знаменитий науковець – Г. Олпорт, у своїй праці «Особистість: психологічна інтерпретація», наводить близько 50-ти визначень особистості. Проте, спроба зведення зазначеного концепту до єдиного визначення була невдалою. При цьому, Г. Олпорт дійшов наступного висновку: людина – це об'єктивна реальність [11].

Т. Титаренко [59], аналізуючи наукові праці дослідників з проблеми особистості, виокремлює такі етапи її вивчення:

- *Філософсько-літературний* – охоплює період від V ст. до н. е. – до початку XIX ст. Представниками цього етапу прийнято вважати наступних мислителів та науковців: Аристотель, Демокрит, Епікур, Сенека, Сократ, Спіноза; Дж. Локк, Д. Юм та ін.
- *Клінічний* – охоплює період від середини XIX сторіччя до першої чверті XX сторіччя. Представниками зазначеного етапу виступили: А. Адлер, З. Фрейд, К. Юнг та ін.
- *Власне експериментальний* – охоплює період від першої чверті XX сторіччя до сьогодні. Представники: Г. Айзенк, Р. Кеттел, О. Ф. Лазурський, Г. Олпорт та ін.

Вважаємо доцільним піддіти глибокому теоретичному аналізу особливості кожного із зазначених історичних етапів розвитку поняття «особистість».

Так, *філософсько-літературному* періоду характерне представлення основних уявлень щодо особистості у працях філософів та письменників. Як зазначає Т. Титаренко, центральними питаннями психології особистості у зазначений період були особливості морального, соціального, природного у людині. Слід відзначити, що перші визначення поняття «особистість» були досить широкими. Біологічні, психологічні, поведінкові та інші особливості були вміщені у визначення особистості [59]. Розуміння особистості через об'єднання багатьох аспектів зберігалось досить довго. Це значно ускладнило відокремлення терміну «особистість» від інших психологічних понять, адже, в науці є цілий ряд категорій, наповнених схожим змістом.

Пізніше, у перші десятиріччя XIX сторіччя, питання, що розкривають сутність концепту «особистість», потрапили у поле зору лікарів-психіатрів. Саме вони не тільки наводили професійні висновки щодо діагностики та лікування душевнохворих, а й робили загальнонаукові висновки щодо природи особистості.

Важливим надбанням *клінічного періоду*, стала поява емпіричних досліджень та спостережень в умовах клініки. Також, вивчення особистості у зазначений період було звуженим у порівнянні з філософсько-літературним періодом. У центрі уваги психіатрів постали особистісні особистості, які зазвичай виявляються у хворій людині. Науковцями було виявлено, що виявлені ними особливості властиві переважній більшості здорових людей. Проте, на відміну від хворих, у здорових особливості виражені помірно, а у хворих, як правило, вони є гіпертрофованими [23]. Таким чином, визначення особистості психіатрами зводилося до рис, за допомогою яких слід описувати здорову, і акцентовану особистість.

Описуючи клінічний період розвитку теорій особистості, Т. Титаренко зауважує, що він є недосконалим через вузькість опису нормальної особистості [59].

Відзначимо, що до початку XX ст. філософсько-літературний та клінічний підходи до дослідження особистості були єдиними. Лише у межах зазначених підходів робилися спроби проникнення в сутність феномена «особистість».

Починаючи з перших десятирічь XX сторіччя особистість почали вивчати емпіричними методами. Розпочався експериментальний період в історії теорій особистості. Так як початок XX сторіччя для розвитку психологічної науки ознаменувався розвитком експериментальних досліджень, було введено математико-статистичну обробку даних. Метою введення математичної обробки була перевірка гіпотез на достовірність. Таким чином, на перший план для психологів вийшло завдання розробки надійних та валідних тестових методів дослідження особистості [60].

Кінець 30-х років XX сторіччя у психологічній науці ознаменувався активним поділом напрямів досліджень. У ході диференціації напрямів, був складений ряд психологічних теорій особистості: гештальтпсихологія, психоаналіз, біхевіоризм тощо [69].

Ми провели аналіз загальних закономірностей розвитку наукової думки щодо концепту «особистість». Перейдемо до аналізу відомих концепцій та теорій особистості, які лежать в основі сучасних уявлень про особистість.

У фокусі нашого аналізу – теорія австрійського лікаря-психіатра З. Фрейда. У своїй праці «Тлумачення сновидінь» (1900 рік) науковець навів найбільш ґрунтовні положення своєї концепції. Інші положення були презентовані у працях: «Психопатологія повсякденного життя» (1901), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Психологія мас і аналіз людського «Я» (1921) [66].

Концептуальні погляди З. Фрейда можна розділити на наступні напрями:

- метод лікування функціональних психічних захворювань;
- теорія особистості;
- теорія суспільства.

У куті концепції З Фрейда – положення щодо розвитку та структури особистості. Концепція неусвідомлюваних психічних процесів займає особливе місце у ранньому описі особистості. Проте, на початку 20-х років З. Фрейд піддав

детальному аналізу концептуальну модель психічного життя і виокремив наступні структури особистості: Ід, Его і Супер-Его [59].

Ід, за визначенням З. Фрейда, – фактична енергетична основа особистості, що функціонує несвідомо. Ід вміщує несвідомі інстинкти, які є вродженими. Несвідомі інстинкти «прагнуть» до зниження рівня напруженості будь-яким шляхом. Таким чином, можемо зауважити, що Ід функціонує у відповідності до первинних процесів, таких як примітивні правила дисоціації. При цьому, керується Ід принципом задоволення. Як зауважував З. Фрейд, проходячи етапи онтогенезу, під впливом взаємодії з оточуючим світом, частина Ід трансформується на Его [39].

Его «керується» принципом реальності, сутність якого – запобігати зниженню напруженості до моменту появи потрібного об'єкту. За сприянням вищих ментальних процесів, Его «виробляє» захисні механізми, що сприяють адаптуванню до середовища. На думку З. Фрейда, найголовнішою функцією Его слід вважати самозбереження, а також надбання засобів, що сприяють одночасному здійсненню адаптації до впливу Ід та вимог оточуючого середовища [40].

Супер-Его вміщує до своєї структури моральні обмеження, норми, цінності та ідеали суспільства. Супер-Его формується у результаті впливу механізму ідентифікації зі значимими дорослими своєї статі. Саме у процесі ідентифікації у дітей формується Едипів комплекс. Термін «едипів комплекс» був введений З. Фрейдом для визначення почуттів хлопчика, який відчуває ревності та гнів до батька. Важливим є висновок про те, що успішне вирішення даного конфлікту призводить до формування зрілої сексуальної ідентичності [37].

Також, З. Фрейд визначив, що Супер-Его вміщує 2 підструктури – Его-ідеал (внутрішньопсихічна структура, що впливає на мисленнєві процеси і поведінку особистості) та совість (одна із функцій зверх-Я). Зауважимо, що як визначив З. Фрейд, Ід – неусвідомлювана сфера, Его та Супер-Его діють на трьох рівнях свідомості – безсвідомому, підсвідомому та самосвідомому [39].

Таким чином, аналіз наукових джерел дав можливість дійти висновку, що концепція З. Фрейда вміщує ґрунтовні висновки щодо природи та сутності особистості. Наукові пошуки вченого справили неабиякий вплив на подальший розвиток психологічних досліджень у сфері теорій особистості.

Науковий інтерес становить для нас науковий доробок засновника індивідуальної психології – А. Адлера. Його теорія представляє собою напрям, пов'язаний з класичним психоаналізом, проте має свої важливі, унікальні ідеї та є цілісною системою розвитку особистості. Так, А. Адлер наголошував, що людина є свідомою істотою (на відміну від наукових поглядів З. Фрейда), якій властива свобода вибору, сенс життя та прагнення до самореалізації. Також, вчений зауважував, що на особистість більше впливають цілі та очікування, ніж досвід минулого; в своїй поведінці люди керуються метою досягнення переваги [44].

Важливий науковий інтерес становить структура особистості, запропонована та розроблена автором трансактного аналізу – Е. Берном:

1. «Батько» – «его – стан», сформований на основі інтеріорізованих норм (соціальні норми, заборони тощо) у дитинстві від батьків та інших значимих осіб.
2. «Дитина» – комплекс почуттів, уявлень, що особистість пережила у дитинстві.
3. «Дорослий» – его-стан, що ґрунтується на основі власному досвіді.

Не менший науковий інтерес викликає аналітична психологія К. Г. Юнга [67]. Особливе місце у своїй концепції особистості він відводив колективному несвідомому, що пояснював як сховище пам'яті всіх (не тільки людей), хто жив до нас. Повторювані переживання попередніх поколінь виступають як схильності, що визначають наші реакції та поведінку. На основі колективного несвідомого «будуються» Я, особистісне несвідоме та інші структури. Отже, особистість визначає не її власний досвід, а колективне несвідоме.

Концепція рис, запропонована та розроблена Р. Кеттелом, дає змогу аналізувати об'єктивні поведінкові прояви на основі статистичного аналізу. У

згаданій теорії особистість пояснюється як складна, диференційована структура рис. Риса визначається як деяка ментальну сутність [68].

Отже, ми навели та проаналізували декілька напрямів щодо дослідження особистості у зарубіжній науці і визначили, що кожен із них становить особливий інтерес для психологічної науки. Перейдемо до аналізу вітчизняних підходів до аналізу концепту «особистість».

У праці В. Яблонко докладно аналізується проблема особистості. Науковець розробив та розвив концепцію ієрархічної структури особистості. У згаданій структурі він виокремив наступні підструктури: спрямованість, досвід, форми відображення, біологічно зумовлені психічні функції особистості [68].

Інша авторка – Н. Чепелева визначала, що особистість формує ієрархія діяльностей. Ключовою категорією у даній концепції особистості виступає свідомість. Авторка наголошувала, що пояснення внутрішньопсихічного можливе через аналіз стосунків людини та середовища [65].

Отже, розглянувши історичні етапи розвитку уявлень про особистість, вивчивши та проаналізувавши теорії зарубіжних та вітчизняних вчених, що стосуються досліджуваної теми, можемо прийти до висновку, що на сьогодні існують різносторонні тлумачення одного й того ж поняття. При цьому, в широкому плані, особистість можна розуміти як інтегральну цілісність біогенних, соціогенних та психогенних елементів. Важливо відмітити, що попри значну вивченість та розробленість питань, що розкривають різні грані концепту особистості, складність зосереджена в тому, що між людьми існує велика кількість відмінностей. Саме тому, більшість наукових теорій є досить загальними і потребують більш детального розроблення та пояснення.

Особливе місце у низці досліджень особистості посідає вивчення її особливостей на певному віковому етапі. У своєму дослідженні ми сфокусуємось на аналізі особливостей підліткового віку у сучасній психологічній науці, з метою проведення подальшого емпіричного дослідження осіб зазначеної вікової групи.

Як визначає Р. Кацавець, як більшістю представників сучасних українських, так і зарубіжних психологічних шкіл, підлітковий вік аналізується як суперечливий та критичний етап розвитку особистості [23]. Також, у низці праць [7; 9; 10; 59] наведені фундаментальні висновки щодо важливих якостей, які закладаються у підлітковому віці, а саме: відповідальність, рефлексивність, цілісність Я-концепції.

Зупинимось на найважливіших у наших наукових пошуках постулатах щодо особливостей осіб підліткового віку.

Е. Шпрангер – автор культурно-психологічної концепції підліткового віку, вважав, що підлітковий вік – це період «вростання» у культуру. Науковець вважається основоположником системного дослідження самосвідомості, ціннісних орієнтацій та світогляду підлітків. Глибокому теоретико-методологічному аналізу піддав кохання та його прояви у підлітковому віці. Е. Шпрангер виокремив особливості психічного розвитку підлітка у кризовий період. Сутність кризи даного віку він визначав як звільнення підлітка від дитячої залежності. У своїх працях розглядав підлітковий вік всередині юнацького, визначаючи наступні межі: 13-19 років – у дівчат і 14-21 рік – у юнаків [59].

Ш. Бюлер визначає підлітковий вік на основі пубертатності, як періоду досягнення статевої зрілості особистості. Дослідниця визначає, що нижньою границею підліткового віку є 10-11 років, верхньою – 18 років. При цьому, у хлопчиків підлітковий вік припадає між 14-16 роками, у дівчаток – між 13 -15 [23].

Ж. Піаже відводив підлітковому віку особливо важливе значення у життєвому шляху особистості. Він наголошував, що саме у цей віковий період дитини проходить остаточне звільнення від конкретної прив'язаності до інформації у полі свого сприйняття, і сприймає світ з точки зору можливих змін у ньому. У підлітковому віці завершається процес формування особистості, вибудовується програма життєвого шляху. Проте, тільки професійне самовизначення та початок професійного шляху сприяє повному подоланню кризи адаптації та сигналізує про перехід до дорослого

життя. Ж. Піаже визначає наступні межі підліткового віку: від 11-12 років і до 14-15 років [9].

С. Холл піддає глибокому усесторонньому аналізу підлітковий вік через призму теорії рекапітуляції. Науковець зауважує, що підлітковий вік відповідає епохі романтизму. Підлітковий вік – це своєрідна епоха хаосу, в якій криза є неминучою. При цьому, кризу цього віку він називав «кризою самосвідості», результатом подолання якої є досягнення «почуття індивідуальності». До головних особливостей психічного розвитку кризового періоду підліткового віку С. Холл відносив: швидку зміну веселості та розпачу, перехід впевненості у сором'язливість, прихід життєвих спонукань на зміну моральним спонуканням. Вікові границі підліткового віку науковець визначав у межах 11-14 років [11].

Е. Еріксон вважав підлітковий вік найважливішим періодом життя особистості. Він характеризував цей період як найбільш важкий, підкреслюючи, що властива психологічна напруженість на даному етапі сприяє формуванню цілісності особистості. Сутність кризи цього періоду полягає у кризі ідентичності. Експериментуючи з різними ролями та образами «Я», підлітки проходять період формування та оптимізації образу власного «Я». Е. Еріксон визначав наступні межі підліткового віку: 11-20 років [47].

І. Дуркалевич, ґрунтуючись на наукових дослідженнях інших науковців, зазначає, що підлітковому періоду характерне оволодіння новими способами поведінки та інтелектуальної діяльності. Сутність кризи полягає у 2-х факторах: виникнення новоутворень та зміна стосунків у діаді «дитина-середовище». Центральним новоутворенням підліткового віку є розвиток рефлексії та, як наслідок, самосвідомості; більш глибоке розуміння інших людей. Автор окреслює межі підліткового віку між 14 та 18 роками [19].

Д. Ельконін зауважував, що учбова діяльність (як провідний вид діяльності періоду, що передує підлітковому періоду), сприяє зміні спрямованості – від світу на себе. Головними характерними рисами даного періоду є: дитячі компанії (в яких

дитина шукає прийняття, друга), ідеальна форма (пошук та освоєння нових соціальних ролей та норм), соціальна зрілість (як важлива умова співпраці між дитиною та дорослим), інтелектуальна дорослість (як спрямованість на освоєння нового, раніше недосяжного). Центральним новоутворенням підліткового віку Д. Ельконін вважав уявлення дитини про себе, як про дорослого. Межі підліткового віку за визначенням науковця – 10-15 років [23].

Українська дослідниця Т. Яновська на основі проведених емпіричних розвідок визначила, що особам підліткового віку притаманний максималізм в оцінюванні, перепади емоційного стану. Важливою умовою становлення самооцінки виступає характер взаємодії з близьким оточенням (кількість близьких друзів, якість стосунків, власна діяльнісна активність тощо). Головною емоційно-оціночною складовою Я-концепції виступає самооцінка. Саме самооцінка уособлює ставлення підлітка до себе, своєї діяльності, рівень самоповаги, відчуття цінності себе [69].

Так, Т. Титаренко визначає, що криза підліткового віку є внутрішнім конфліктом щодо життя, його сенсу, цілей та способів їх досягнення. При цьому, особливості переживання кризового стану тісно пов'язані з особистісною зрілістю підлітка, здатністю до рефлексії, мірою усвідомлення стану кризи [58, с. 173].

Так, І. Рашковська, фокусуючись у своїх дослідженнях на психолого-педагогічних умовах становлення Я-ідеального підлітка резюмує, що підлітковий вік виступає сенситивним для розвитку самосвідомості осіб підліткового віку, формування та диференціації Я-образу на Я-реальне та Я-ідеальне. При цьому, авторка зауважує, ґрунтуючись на аналізі наукових джерел, що під впливом уявлень про Я-ідеальне, складаються життєві орієнтири, плани та прагнення особистості. Я-ідеальне підлітка І. Рашковська пояснює як складну динамічну структуру настанов, що характеризує уявлення індивіда про те, до якого Я-образу прагне підліток. Головними складниками Я-ідеального є: індивідуально-психологічна (риса характеру, самооцінка, термальні та інструментальні цінності) та соціально-поведінкова (особливості взаємодії у діаді «підліток-дорослий», статус серед

ровесників, ідеали, професійні наміри) складові. Розбіжності між Я-реальним та Я-ідеальним осіб підліткового віку за сприятливих умов сприяють саморозвитку особистості, у надмірному ж варіанті провокують девіації [47].

Як зазначає І. Рашковська, на формування, становлення та наближення до Я-ідеалу підлітка впливають внутрішні та зовнішні чинники. Важливим для наших наукових пошуків є концептуальне положення авторки щодо головних предикатів становлення Я-ідеального підлітка. Так, до психологічних умов авторка відносить наступні: збалансування Я-реального та самооцінки, рефлексія соціальних стосунків, ідентифікація власного соціального статусу. До педагогічних умов віднесені наступні: оптимізація ціннісних ідеалів та орієнтацій, стимулювання досягнень у навчальній діяльності, виховання культури користування засобами медіа-середовища. Саме остання зазначена умова – «виховання культури користування засобами медіа-середовища», на нашу думку, заслуговує особливої уваги. Тому, саме на аналізі комп'ютерної залежності взагалі, та її проявів у підлітковому віці, зокрема, будуть сфокусовані наші подальші наукові дослідження.

Отже, проаналізовані головні особливості осіб підліткового віку, закладені науковцями, надають нам змогу резюмувати, що підлітковий вік є одним із найважливіших періодів життя людини. Перш за, це пояснюється тим, що саме в цей віковий період відбувається перехід від дитинства до дорослості, зазнають змін уявлення дитини, формуються інші системи стосунків. Якщо перші дослідження психологів були зосереджені, здебільшого, на поясненні ключових моментів розвитку особистості підлітка, то сучасні українські та зарубіжні дослідження аналізують певні аспекти цього вікового періоду та їх зв'язок з іншими показниками.

1.2. Особливості адиктивної поведінки підлітків у сучасних наукових дослідженнях

Підлітковий вік, як відомо, є найбільш емоційно насиченим періодом у житті людини, коли набувають явного поведінкового вираження негативні прояви вікової кризи. Також цей вік знаменується тим, що саме в цей час людина найбільш уразлива і сприйнятлива до різноманітних адиктивних впливів.

В даний час вивчення проблеми підліткового віку займається значна кількість українських і зарубіжних фахівців, що було окреслено у попередньому пункті роботи. Це також обумовлено і тим, що у цей віковий період виявляються причини адиктивної поведінки підлітків. Цей період характеризується конфліктністю, агресивністю, частою зміною настрою, різкою зміною почуттів, зневірою у собі та близькому оточенні [49].

Також, як зазначає Р. Андрусин, характерними ознаками підліткового віку є знецінення колишніх кумирів і зміна авторитетів, різкість у судженнях, яскраво виражена жага до визнання, жорстокість поруч із самопожертвою, егоїстичність тощо. Загострюється реакція на критику, виникає надмірна чутливість, полярність почуттів: нахабство межує з перебільшеною скромністю, впевненість у собі із знеціненням власних достоїнств [1].

У цей віковий період зростає схильність особистості до узагальнення, ухвалення крайніх позицій, з'являється максималізм в оцінках, непереносимість опіки, особливо батьківської – визначає С. Бессмертна [4]. Можна сказати, що підлітковий період є, з одного боку, найнебезпечнішим для виникнення різних адикцій, а, з іншого боку, найсприятливішим для оволодіння основними нормами ефективної міжособистісної взаємодії.

Як відомо, найважливішою ознакою соціальної норми є пристосування індивіда до свого реального оточення, тобто адаптивність. Відхід від реальності, як правило, обирають ті, хто «ставиться до власного оточення негативно і не здатний до соціально прийнятної форми адаптації» [49, с. 41]. Однак, відсутність бажання у підлітка приналежності до групи може бути пов'язана з негативними проявами самої групи по відношенню до підлітка.

На думку дослідників [14; 31], форми адиктивної поведінки підлітка тісно пов'язані між собою. А також багато авторів наголошують на наявності системності перетікання з однієї форми адиктивної поведінки в іншу [33]. Як правило, залучення підлітків до одного з різновидів девіантної поведінки може підвищити ймовірність його залучення в інші [34]. Але, в той же час, дослідники відзначають наявність зворотного взаємозв'язку: відмова від однієї з форм девіацій може бути початком відмови від усіх інших та початком позитивної динаміки розвитку дитини [36].

Існують різні ступені тяжкості адиктивного поведінки підлітків: від практично нормального стану – до важкої залежності, що призводить, у деяких випадках, до психічної патології [51]. А. Уханова поділяє адиктивну поведінку і просто шкідливі звички, які не є важкими залежностями і не завжди є явною загрозою життю. Але, на нашу думку, «шкідлива звичка» може бути основним чинником появи адикції. Основною проблемою адиктивної поведінки підлітків є відсутність бажання жити в сьогоденні, відкладення проблем та їх рішень на потім, відмова від об'єктивності та цілісності, системності в оцінці власних дій [62]. Особливостями поведінки є штучні навмисні зміни настрою, ілюзорність власної безпеки, несвідомість, підвищена емоційність, «розхлябаність» чуттєвого сприйняття, запальність. Особливостями адиктивної особистості є тривожність, стрибки самооцінки, психологічний дискомфорт, різний рівень саморуїнування, емоційна нестійкість, низький контроль своєї поведінки [71].

Як одну з основних причин виникнення адиктивної поведінки у підлітків виділяють сімейну проблему. Так, Т. Яновська зазначає: «дитина, що росте в дисфункціональній сім'ї, зазнає впливу всього комплексу негативних факторів, що ведуть до розвитку адиктивної поведінки» [70, с. 162]. Серед причин виникнення адиктивної поведінки підлітків слід виділяти: біологічні, психологічні, соціально-педагогічні, суспільні.

На наш погляд, вирішення проблеми адиктивної поведінки підлітків та її наслідків є неможливим при взаємодії лише з одним фахівцем. Необхідний

комплексний підхід, основним вектором якого повинно бути створення відповідних умов для розвитку конструктивної життєвої позитивної стратегії. Зауважимо, що початок цієї роботи має здійснюватись задовго до настання підліткового віку. Найоптимальнішим є період дошкільного дитинства, коли закладаються основи соціально-рольової взаємодії.

Так, на думку В. Яблонко, основним для особистісного розвитку є розвиток критичного мислення [68]. Цьому слід приділяти особливу увагу, оскільки саморегуляція та самоконтроль неможливі без розвиненої спроможності аналізувати ситуацію, здійснювати вибір та нести за нього відповідальність.

Отже, ухиляння від проблем – це найпростіший і найдоступніший для адиктивної особистості спосіб виживання. І тут на психофізіологічному рівні порушуються природні адаптаційні можливості особистості, з'являється психологічний дискомфорт, причини якого бувають як внутрішні, так і зовнішні. Люди по-різному реагують такі стани. Адиктивні особистості не переносять перепадів настрою та психологічний дискомфорт і шукають легкі шляхи виходу із важких для них ситуацій, а саме: змінюють свій психічний стан, щоб отримати приємні емоції, створюючи у такий спосіб ілюзію вирішення проблеми, тобто йдуть шляхом найменшого опору. Сильні негативні емоції впливають на особистість, наслідком впливу яких є дезадаптація «Я», що виражається в порушенні внутрішнього діалогу, спрямованого на планування дій, що призводить до втрати контролю дій над поведінкою, яка стає хаотичною та недоцільною.

1.3. Зміст діяльності, спрямованої на профілактику вживання психоактивних речовин особами підліткового віку

Аналізування наукової літератури з теми [5; 6; 13; 14; 15; 22; 35; 36; 57] надало змогу виокремити до побудови профілактичної роботи з підлітками, схильним до вживання психоактивних речовин. Зупинимось на їх представлені та аналізуванні.

Юридичний підхід (примус) заснований на страху фізичного покарання і видається найбільш простим і очевидним. Однак профілактика зловживання психоактивних речовин не може обмежуватися винятково силовими методами [6]. Природно необхідні, вони можуть безпосередньо сприяти вирішенню проблеми. Відомо, що страх займає свідомість людини лише на 15% [58].

Інший поширений підхід до профілактики зловживання психоактивними речовинами – *інтелектуальний (переконання)*. Його мета – вплинути на поведінку людини, звертаючись до її розуму. Традиційно більшість профілактичних заходів будуються саме на основі розумних пояснень про шкоду чи користь чогось [36].

Ефективність зазначеного підходу визначається наявністю двох умов. По-перше, потрібно, щоб у людини, до якої звертаються, був у достатній мірі розвинені інтелектуальні здібності, щоб підліток був здатний сприймати науково обґрунтовані аргументи, відрізнити справжнє від помилкового, аналізувати інформацію, відокремлювати факти від думок. Але кількість людей із такими інтелектуальними якостями рідко перевищує 10%. Більшість людей схильна використовувати можливості своєї свідомості не для того, щоб побудувати реальну картину світу, а для того, щоб підтвердити, нехай і хибні, але свої уявлення про себе та світ [5].

Друга умова ефективності переконання – це чіткий зв'язок між думкою та дією. Але такий зв'язок трапляється дуже рідко. Приклади того, як людина завдає шкоди своєму здоров'ю, чудово розуміючи при цьому, що вона робить, більш численні [36]. Лекційний матеріал засвоюється лише на 15% та учасники включені пасивно (вони можуть слухати, а можуть і не слухати, можуть записувати, а можуть і не записувати, вони можуть спати на задній парті).

Таким чином, інтелектуальний підхід до профілактики зловживання психоактивними речовинами має низку внутрішніх обмежень, обумовлених

особливостями роботи свідомості. Обмеження та недоліки інтелектуального підходу часто намагаються компенсувати впливом на емоційну сферу особистості. Передбачається, що побачивши страшні наслідки вживання психоактивних речовин, злякається людина з будь-яким рівнем інтелекту. Але, здебільшого, цього не відбувається. У ледь не кожної людини є нескладні і тому безвідмовні способи впоратися з подібними страхами:

- 1) поставити під сумнів інформацію, що лякає і знайти інше пояснення;
- 2) задіяти ірраціональні настанови («Так, так буває, але зі мною цього не станеться»);
- 3) витіснити зі свідомості (скоріше забути);
- 4) зменшити значущість травмуючої інформації.

Так, перераховані методи спрацьовують автоматично і не усвідомлюються особистістю.

В останні роки як новий та ефективний підхід до профілактики адиктивної поведінки розглядається *поведінковий підхід*. Щодо профілактики зловживання психоактивними речовинами, то сутність зазначеного підходу зводиться до формули «Скажи Ні (наркотикам, алкоголю тощо)» [14], а програми профілактики спрямовані на те, щоб навчити відмовлятися від шкідливих моделей поведінки і слідувати здоровим.

В основу цього підходу покладено ідеї щодо керування поведінкою. «Вчити відмовлятися» або «вчити, як жити здорово» – це очевидна маніпуляція, яка передбачає відсутність об'єкта впливу власної свідомості та волі [6]. Але при спробах реалізувати ці ідеї на практиці незмінно виникають складності, тому що свідомість, яку «скасували», у людини, все одно виявляється.

Так, інтелектуальний, юридичний та поведінковий підходи були б ефективні, якби людина була цілісною, тобто її розум, почуття та воля були б взаємопов'язаними, а вплив на одну зі сторін душі завжди відбивався б на інших її властивостях. Але думати одне, відчувати інше, а робити третє – це звичайний стан сучасної людини. У

зв'язку з цим правомірно поставити питання про те, що ж може зібрати «розібрану» людину? Інтелектуальний та емоційний підходи пропонують інше питання: «Чому не потрібно цього робити?». І відповідають на нього: «Це шкідливо (страшно)». Поведінковий підхід відповідає на інше питання: «Як не вживати?». Але, жоден із поширених підходів не відповідає на питання про сенс: «Навіщо мені потрібно відмовитися від алкоголю чи наркотиків?».

Саме тому, кожен з наведених підходів не вирішує проблем і представляється очевидною необхідністю інтеграції цих підходів. Психологічні «вигоди» від вживання психоактивних речовин, які для одних є сумнівними, для інших можуть мати цінність, надавати осмисленість існуванню особистості. Саме тому ознайомлений із наслідками зловживання та навчений говорити «Ні» підліток робить, здавалося б, парадоксальний висновок: «Загину молодим!». «Правильні» знання та відпрацьовані навички орієнтовані на здоров'я виявляються марними.

Очевидно, що відмовитися від сумнівної вигоди від зловживання алкоголем і наркотиками можна тільки заради чогось. У людини мають бути життєво значущі цілі, цінності та смисли, абсолютно несумісні із психоактивними речовинами. Тому, сенсотворення є ядром профілактичної та реабілітаційної роботи з особами, схильними до вживання психоактивних речовин.

Я. Галич [15] виокремлює низку аспектів, які слід враховувати при організації профілактичної та реабілітаційної роботи з особами, які схильні до вживання психоактивних речовин:

1. Робота має йти в системі. Розрізненими заняттями та класними годинами неможливо допомогти дітям виробити, усвідомити чи сформувати ці найважливіші життєві цілі та смисли.

2. Найбільш дієвий метод роботи з дітьми та підлітками – це групові заняття чи тренінги. Це метод формування знань, умінь, що являє собою послідовність завдань, дій або ігор, спрямованих на досягнення напрацювання та розвитку необхідної навички. Такі заняття – це завжди інтеракція. У процесі роботи включаються всі

пізнавальні механізми свідомості (пам'ять, увага, уява, мислення), що суттєво збільшує відсоток засвоєності матеріалу, що подається.

Тренінги та групові заняття є єдиною формою навчання, яка дозволяє найбільш ефективно поєднувати в собі дві важливі вимоги, які пред'являються як до навчання в цілому, так і до первинної профілактики хімічної залежності зокрема – якість та кількість: протягом однієї навчальної години цілий клас, 20 осіб отримують та переживають на емоційному рівні досить великий обсяг інформації. При цьому, подання інформації побудовано таким чином, що ефект від заняття буде продовжуватися значно довше, ніж дозволяють фіксовані рамки відведеного часу. Досягається це за рахунок включення до процесу заняття інтерактивних вправ, що дозволяють пережити отриманий матеріал на більш глибоких рівнях свідомості.

Групова робота включає певні елементи навчання і будується на певних правилах. Зупинимось більше докладно одному пункті – *судження без оцінки*. Ця умова є певним гарантом того, що будь-яка думка має право на існування, діти не бояться висловлюватися і найголовніше: учень може змінити свої позиції не під тиском натовпу, не під керівництвом педагога, а самостійно, у ході отримання у процесі тренінгу інформації, її засвоєння, осмислення та оцінки тощо. Прикладом може бути вправа «модель залежної людини». Ця вправа спрямована на зміну внутрішньої оцінки свого досвіду, наявної інформації та активного небажання повторити ігрову ситуацію «наживо», – справжньому.

Зміна мотивації відбувається під впливом того, що дитина на власному досвіді, нехай і в ігровій формі, переживає, відчує прописну істину, яку підліток і так знав: наркотики – це погано, вони руйнують життя людини, її долю та здоров'я, позбавляють позитивного майбутнього. Емоційна та асоціативна пам'ять у людини є найстійкішою, саме емоції та асоціації насамперед включаються при переробці отриманого матеріалу через різні вправи.

Втім, педагоги часом роблять такі помилки у профілактичній роботі:

1) Розповідь у лекціях про наркотики. Які вони бувають і який ефект наркотиків? Однією з найпоширеніших форм профілактичної роботи є лекція, повідомлення або оповідання. Цілі ставляться гуманні: розповісти дітям про наркотики, про їх наслідки. При цьому нерідко перед повідомленням про негативні наслідки лектор описує ті стани, які намагається отримати та отримує особистість на початку застосувань. Однак результати такого підходу такі: деякі учні концентруються на позитивному ефекті від наркотиків. У них з'являється бажання випробувати ці стани. Негативний ефект – деякі слухачі (не тільки учасники) отримують інформацію про позитивні впливи наркотику і у них виникає бажання спробувати, випробувати ці стани. Іноді деякі залежні повідомляють, що «коли я вперше почув про вплив наркотику, то відразу зрозумів, що це те, що я довго шукав».

2) Пред'явлення альтернативної інформації (захист різних точок зору). У деяких посібниках пропонується у дискусійній формі обговорити проблему наркотику. Одна команда описує позитивні сторони наркоманії, інша доводить негативний ефект. Негативний ефект – ті, хто доводить позитивні сторони, можуть замислитись про істинність своїх аргументів.

3) Тренінг говорити «Ні». Дуже поширений прийом при профілактиці залежності від психоактивних речовин. Двоє чи троє учасників тренінгу вмовляють учасника що треба зробити: взяти сигарету, випити спиртне, і навіть практикується ситуація зі шприцом. Пропонується взяти шприц та ввести собі дозу. При цьому розробники ставлять благу мету перед заняттям: навчити того, кого вмовляють, протистояти тиску оточуючих, навчити його техніці відмови. Для цього учасника це дійсно може бути корисним при дотриманні дозувань інформації. Однак, для інших учасників може бути ефект заняття абсолютно негативним. Коли слухачі шукають аргументацію для досягнення своїх цілей (умовити покурити, випити, вколотися), то в когнітивній сфері можуть відбуватися зміни оціночних суджень. Вони самі починають переконуватись у цих аргументах. У них можуть бути зміни оціночних суджень у бік того, що вони захищають. Таким чином, навчаючи одного вмінням

протистояти тиску, ми підштовхуємо інших до експериментів із психоактивними речовинами.

4) Профілактика неавторитетної особи. Неавторитетна особа не сприяє прийняттю того, що вона каже. Якщо дітям хтось з неавторитетних викладачів каже, що наркотики – це погано, то діти ставлять під сумнів його слова. Більш віддалені наслідки, якщо потім хтось із авторитетних фахівців починає переконувати підлітків у тому ж самому, то знадобиться вже більше зусиль для формування відповідного оцінного судження. Таким чином, неавторитетні фахівці можуть ускладнити вирішення проблеми.

5) «Ефект бумерангу». Якщо дітям про шкоду куріння каже людина, до якої у школярів ворожі почуття, то може бути ефект бумерангу. Деякі наркомани кажуть, що вони стали вживати наркотики на зло батькам.

6) Пред'явлення фільмів із профілактики великій аудиторії школярів. У такій ситуації діти перемовляються, галасують. Деякі погано бачать та чують, бо далеко сидять. Ефект зводиться на «ні». У цьому випадку під великою аудиторією розуміється 12 осіб. Чим менше дітей, тим краще. Перегляд фільму одночасно двома-трьома класами не є ефективним методом профілактики. Іноді пред'являється фільм з профілактики, спрямований на формування почуття страху, тривоги. При цьому, часто перегляд фільму проходить в аудиторії з яскравим світлом, телевізор далеко, поряд сидять друзі. Висновок: наміченого ефекту навряд чи вдасться досягнути.

7) Часто вчителі говорять про проблему, що знають. У профілактичній розмові необхідна система та чітко продумана програма.

8) Вражаючі ефекти. Іноді від учителів можна почути такі висловлювання: «Зараз у всіх школах продається наркотик», «Майже всі школярі пробувають наркотики». Дані фрази вселяють у дитини впевненість, що, виявляється, всі пробувають наркотики і я можу також цим займатись.

Отже, на сьогодні профілактика залежності від психоактивних речовин у підлітковому середовищі в освітніх організаціях носить переважно масовий характер,

охоплює відразу всі категорії підлітків: від тих, хто благополучно розвивається до підлітків групи ризику з вираженими ознаками залежної поведінки. При цьому, першочергово, профілактична діяльність спрямована на всебічний особистісний розвиток та успішну соціалізацію осіб підліткового віку. Зайвий акцент у бік первинної профілактики не дозволяє приділити належну увагу підліткам групи ризику, на яких участь у масових заходах не має істотного впливу. Вторинна профілактика, попри очевидну актуальність, відходить на другий план. Поєднувати її з роботою з первинної профілактики вкрай важко через великий обсяг непередбачуваних заходів. Отже, очевидною є необхідність перегляду підходу до профілактики залежної поведінки підлітків в освітніх організаціях, що вимагає грамотного поєднання масових заходів та роботи з дітьми категорії ризику, чіткого розподілу повноважень між учасниками освітнього процесу в ході профілактики залежної поведінки та структурування основних мішеней профілактичного впливу.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши погляди українських та зарубіжних вчених на поняття, природу та структуру особистості осіб підліткового віку, можна визначити неоднозначність точок зору, що сприяє появі великої кількості питань, які потребують більш детального аналізу.

Проблема психологічних особливостей осіб підліткового віку набуває на сьогодні у психології винятково великого значення. Подальша її розробка важлива не тільки для інтеграції психологічного знання і розвитку загальної теорії психології (а також теорій її спеціальних дисциплін), а й для вирішення тих завдань, які ставляться суспільною практикою на перше місце – завдання формування нової людини.

Узагальнено, що проблема залежної поведінки є досить розробленою у сучасній психологічній науці. Найбільш повно вивчено механізми формування патологічної

залежності, її причини, що виявляються в порушенні особистісного розвитку, соціальній адаптації та міжособистісних відносинах, багато в чому пов'язаних із культурною кризою нинішнього суспільства.

Встановлено, що сучасна вітчизняна система профілактики залежної поведінки дітей та підлітків в освітніх організаціях має низку особливостей, які перешкоджають її успішній реалізації: відсутність належної підтримки на державному рівні, підвищена увага до масових заходів щодо первинної профілактики на тлі зниження інтересу до індивідуалізованої роботи з учнями групи ризику; відсутність розмежування повноважень між педагогічними працівниками та адміністрацією, великий обсяг профілактичних заходів та необхідність додаткового навчання спеціалістів закладів освіти.

Метою подальших розробок проблеми профілактики схильності до вживання психоактивних речовин у підлітковому середовищі має стати підхід, що грамотно поєднує масові заходи та цілеспрямовану роботу з дітьми категорії ризику, що чітко розподіляє повноваження між учасниками освітнього процесу в ході профілактики та структурує основні мішені профілактичного впливу.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

2.1. Хід та організація дослідження Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин

Психологічний розвиток підлітка носить кризовий характер, що супроводжується появою кризи ідентичності. Так, криза ідентичності у підлітковому віці характеризується появою конфлікту між самоідентичністю особистості дитини та соціальними ролями, що вона опановує у суспільстві. При цьому, криза ідентичності змінюється кризою інтимності з формуванням психологічної ізоляції.

Важливим є той факт, що одним із проявів неповного розв'язання кризи зустрічі з дорослістю, є порушення процесу адаптації підлітка. Своєрідною формою адаптації дитини до складної життєвої реальності є залежність, що виявляється у зосередженості на вузькоспрямованій сфері діяльності, при ігноруванні інших областей життя. Зосередженість на окремій сфері життя проявляється у формі втечі підлітка від реальних проблем у свій ілюзорний світ. Одним із видів таких втеч є схильність до пошуку нових вражень та відчуттів, що, як правило, тісно переплітається з ризикованістю для життя.

Таким чином, підлітковий вік є складним віковим періодом та виступає важливим етапом становлення особистості. Саме у цьому віці закладаються основи моральної самосвідомості, формуються соціальні установки, ставлення до себе, близьких інших та суспільства. Саме тому, дослідження особливостей Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин є актуальним напрямом психологічних досліджень.

Спрямованість особистості (проявляється у потребах, інтересах, ідеалах, переконаннях, світогляді, мотивах поведінки) та індивідуально-типологічні особливості підлітка (проявляються у темпераменті, характері, задатках та

здібностях) є важливою складовою Я-концепції особистості. Саме тому у центрі наших наукових пошуків – дослідження особливостей спрямованості особистості та темпераментні особливості осіб підліткового віку.

Перейдемо до опису вибірки досліджуваних.

Дослідження було проведене у мережі Інтернет серед підписників таких молодіжних спільнот: «Проекти для підлітків», «NE PROSTO». Кількість досліджуваних становила 70 осіб, із них: чоловічої статі – 35 осіб, жіночої статі – 35 осіб. Вік досліджуваних становив 14–16 років.

У ході нашого дослідження особливостей Я-концепції осіб підліткового віку, схильних до вживання психоактивних речовин був використаний метод теоретичного аналізу наукової літератури з теми дослідження та тестування. В дослідженні використовувалися такі методики: методика Q-сортування (В. Стефансона) (Додаток А), Опитувальник РСК (рівень суб'єктивного контролю) Джуліана Роттера (Додаток В), Методика діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком (Додаток Г), Тест-опитувальник «Адиктивна схильність» В. Юсупова, В. Корзуніна.

Перейдемо до опису зазначених методик.

Методика «Q – сортування» (В. Стефансон)

Методика призначена для вивчення уявлень людини про себе й дозволяє визначити шість основних тенденцій поведінки людини в реальній групі:

- залежність;
- незалежність;
- товариськість;
- нетовариськість;
- прийняття «боротьби»;
- уникнення «боротьби».

Тенденція до залежності визначена як внутрішнє прагнення індивіда до прийняття групових стандартів і цінностей: соціальних і морально-етичних.

Тенденція до товариськості свідчить про контактність, прагнення створювати емоційні зв'язки як у своїй групі, так і за її межами.

Тенденція до «боротьби» – активне прагнення особистості брати участь у груповому житті, домагатися більш високого статусу в системі міжособистісних взаємин;

Тенденція до уникнення «боротьби» показує прагнення піти від взаємодії, зберегти нейтралітет у групових спорах і конфліктах, схильність до компромісних рішень.

Кожна з тенденцій має внутрішню й зовнішню характеристику, тобто залежність, товарицькість і «боротьба» можуть бути дійсними, внутрішньо властивими особистості, а можуть бути зовнішніми, своєрідною «маскою», що приховує справжнє обличчя людини.

Якщо число позитивних відповідей у кожній сполученій парі (залежність – незалежність, товарицькість – нетоварицькість, прийняття «боротьби» – уникнення «боротьби») наближається до 20, то ми говоримо про дійсну перевагу тієї або іншої стійкої тенденції, властивої індивідові, що й проявляється не тільки в певній групі, але й за її межами.

Опитувальник РСК (рівень суб'єктивного контролю) Джуліана Роттера діагностує локалізацію контролю над значущими подіями, в інших словах – рівень особистої відповідальності. В основі його лежить розрізнення двох локусів контролю – інтернального і екстернального і, відповідно, двох типів людей – інтерналів і екстерналів.

Опитувальник має наступні шкали:

1. Шкала загальної інтернальності - ІО. Високий показник по цій шкалі відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їх житті є результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, вони почувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя

в цілому. Низький показник за шкалою ІО відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі люди не бачать зв'язку між своїми діями і значущими для них подіями життя, не вважають себе здатними контролювати цей зв'язок і думають, що більшість подій і вчинків є результатом випадку або дій інших людей.

2. Шкала інтернальності в області досягнень - ІД. Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі домоглися всього того хорошого, що було і є в їх житті, і що вони здатні з успіхом переслідувати свої цілі в майбутньому. Низькі показники за шкалою ІД свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення і радості зовнішнім обставинам - везінню, щасливій долі або допомозі інших людей.

3. Шкала інтернальності в області невдач - ІН. Високі показники за цією шкалою говорять про розвинене почуття суб'єктивного контролю по відношенню до негативних подій і ситуацій, що проявляється у схильності звинувачувати самого себе в різноманітних неприємностях і стражданнях. Низькі показники ІН свідчать про те, що людина схильна приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати ці події результатом невдачі.

4. Шкала інтернальності в сімейних відносинах - ІВ. Високі показники означають, що людина вважає себе відповідальною за події, що відбуваються в її сімейному житті. Низький ІС вказує на те, що суб'єкт вважає не себе, а своїх партнерів причиною значимих ситуацій, що виникають у його родині.

5. Шкала інтернальності в області виробничих відносин - ІП. Високий ІП свідчить про те, що людина вважає свої дії важливим чинником організації власної виробничої діяльності, у складних відносинах в колективі, у своєму просуванні і т. д. Низький ІП вказує на те, що людина схильний надавати більшого значення зовнішнім обставинам - керівництву, товаришам по роботі, везінню-невдачі.

6. Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин - ІМ. Високий показник ІМ свідчить про те, що людина вважає себе в силах контролювати свої

формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію. Низький ІМ, навпаки, вказує на те, що людина не може активно формувати своє коло спілкування і схильний вважати свої міжособистісні стосунки результатом активності партнерів.

7. Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби - 3. Високі показники свідчать про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я: якщо вона хвора, то звинувачує в цьому самого себе і вважає, що одужання багато в чому залежить від його дій. Людина з низьким вважає здоров'я і хворобу результатом випадку і сподівається на те, що одужання прийде в результаті дій інших людей, насамперед лікарів.

Методика діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком.

Методика, розроблена Т. Лірі в 1954 році, призначена для дослідження уявлень особистості про себе та ідеальне «Я», а також для вивчення взаємовідносин у малих групах. Вона дозволяє виявити преобладаючий тип відносин до людей в самооцінці та оцінці оточуючих. Зокрема, виділяються два фактори: «домінування-підпорядкування» та «дружелюбність-агресивність (ворожість)».

Ці фактори визначають загальне враження про людину у процесах міжособистісного сприйняття.

Залежно від вимірюваних показників, можна виділити різні орієнтації або типи ставлення до оточуючих. Із цих результатів можна зробити висновки про вираженість конкретного типу та адаптованість поведінки, яка відповідає (або не відповідає) поставленим цілям і досягнутим результатам. Якщо виявляється дуже низька адаптованість поведінки (позначається червоним кольором), це може свідчити про наявність невротичних відхилень, дисгармонію в прийнятті рішень або може бути результатом екстремальних ситуацій.

Методика може бути використана як для самооцінки, так і для оцінки спостережуваної поведінки людей з боку спостерігача. У другому випадку,

тестування проводиться так, ніби випробуваний відповідає на питання як за іншу людину, базуючись на своєму уявленні про цю особу. Аналізуючи результати такого тестування для різних членів групи (наприклад, трудового колективу), можна створити узагальнений «портрет» будь-якого члена групи, включаючи лідера. Це дозволяє зробити висновки про ставлення інших членів групи до цієї особи.

Нами буде проведено дослідження за кожною октане опитувальника, а саме:

- Авторитарний;
- Егоїстичний;
- Агресивний;
- Підозрілий;
- Підпорядковується;
- Залежний;
- Доброзичливий;
- Альтруїстична.

Для виявлення наявності/відсутності схильностей до залежностей у осіб підліткового віку, нами був використаний *тест-опитувальник «Адиктивна схильність» В. Юсупова, В. Корзуніна.*

Методика призначена для експрес-діагностики осіб, схильних до адиктивної поведінки, та прогнозування розвитку адиктивної поведінки. Так, шкала «адиктивна прихильність» визначає спадкову обтяженість. Шкала «адиктивні нахили» визначає відношення до дисгармонічної сім'ї та однолітків з девіантною поведінкою (мікросоціальний ризик). У шкалу «адиктивна поведінка» входять питання, що характеризують зловживання та пошукову активність щодо психоактивних речовин (доклінічний етап). Питання, спрямовані на опис клінічних критеріїв сформованої залежності, складають шкалу «адиктивний розлад».

При кожному збігу відповіді з ключем надається один бал. За кожною шкалою підраховується сумарний бал. Результати інтерпретуються шляхом порівняння із тестовими нормами. Насамперед, отримані значення порівнюються із середніми

значеннями. Для того щоб оцінити наскільки отримані значення відрізняються від норми, використовують показники значення розкиду для вибірки. Якщо результати обстеження виявилися вищими від суми значень двох вищезазначених шкал, то властивість, що вимірюється, можна вважати яскраво вираженою. Крім того, підсумовуються значення за всіма шкалами, і оцінюється підсумкова сума балів.

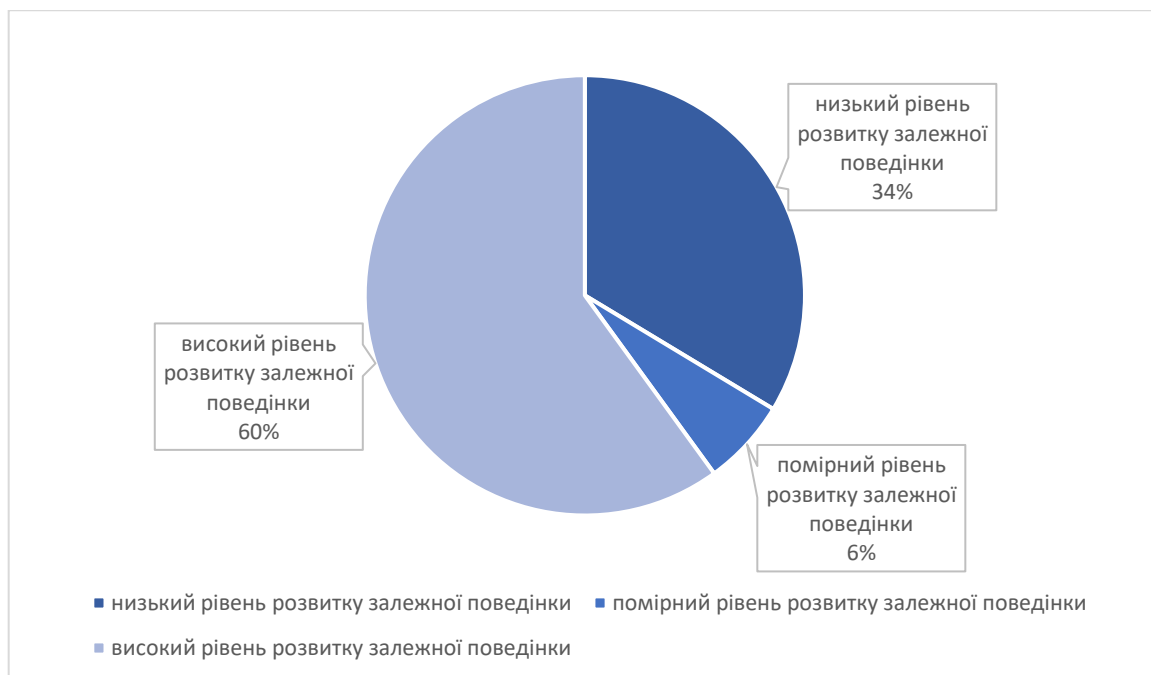
Обробка результатів дослідження проводилась за допомогою *математико-статистичного* методу – коефіцієнту кореляції Пірсона. Для виявлення наявності/відсутності кореляційного зв'язку між досліджуваними параметрами, нами було застосовано саме коефіцієнт кореляції Пірсона, так як зазначений критерій дозволяє визначити, яка сила кореляційного зв'язку між показниками, вимірними у кількісній шкалі. При цьому, за допомогою додаткових розрахунків також можна визначити, наскільки статистично значущим є виявлений кореляційний зв'язок.

Щодо інтерпретації значення коефіцієнта кореляції Пірсона, то її здійснюють виходячи з його абсолютних значень. Можливі значення коефіцієнта кореляції знаходяться у межах від 0 до ± 1 . Наближення значення до 1 свідчить про збільшення тісноти зв'язку між двома величинами. Наближення до 0 дає можливість визначити наявність слабого зв'язку або його відсутність.

Узагальнення результатів здійснено з використанням інтерпретаційних методів (класифікація та узагальнення емпіричних даних).

2.2. Результати дослідження схильності осіб підліткового віку до вживання психоактивних речовин

На рисунку 2.1 представлено результати за *тестом-опитувальником «Адиктивна схильність» В. Юсупова, В. Корзуніна.*

Рис. 2.1. Рівні розвитку залежної поведінки у осіб підліткового віку (N=70)

Отже, аналіз отриманих результатів: надав змогу визначити, що 34% піддослідних показали низький рівень ризику залежної поведінки, 6% – помірний ризик, 60% – високий ризик. Такі дані свідчать про те, що у 34% діагностованих підлітків ризик залежної поведінки не є вираженим, найімовірніше, ці підлітки не схильні до зловживання спиртними напоями, тютюнопаління, вживання наркотиків. Можна припустити, що ці підлітки негативно ставляться до вживання психоактивних речовин.

Підлітки групи помірної ризику (6%), найімовірніше, нейтрально ставляться до вживання психоактивних речовин, за певних обставин чи з інтересу, у компанії можуть спробувати алкоголь і, можливо, навіть наркотики. Щодо таких підлітків необхідне проведення заходів профілактичного характеру, орієнтованих формування потреби до ведення здорового способу життя і негативного ставлення до вживання психоактивних речовин.

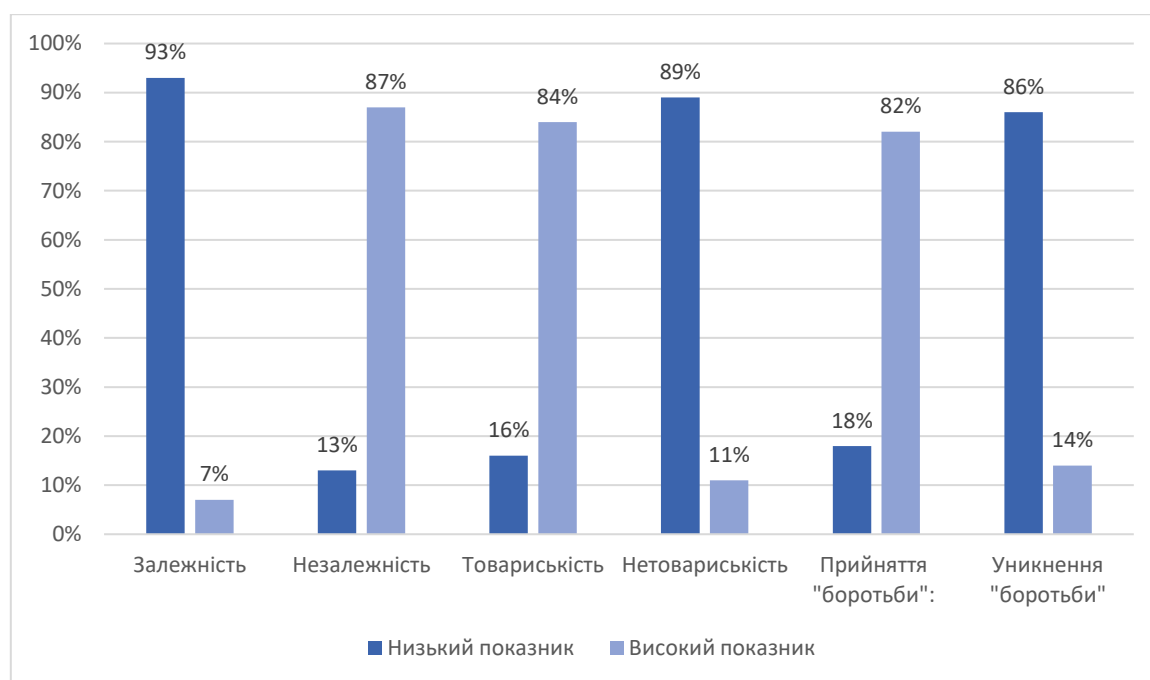
Найбільші побоювання викликає група високого ризику (60%). Найімовірніше, ці підлітки вже пробували алкоголь, можливо, наркотичні засоби, курять, або допускають собі таку можливість. У цьому разі необхідні додаткові дослідження, розмови з батьками, класним керівником, соціальним педагогом тощо.

Отже, з метою виконання дослідницького завдання, а саме – виявлення особливості Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, нами були взяті до уваги та піддані подальшій інтерпретації окремо результати за методиками, спрямованими на виявлення особливостей спрямування та темпераментних характеристик осіб підліткового віку, схильних до вживання психоактивних речовин (N=44) та тих, хто не виявив такої схильності (N=26).

Можна зробити висновок, що сучасна молодь на сьогодні стала більш активною, самостійною та вільною у самовираженні. Незважаючи на позитивні моменти всіх описаних якостей, обставини, пов'язані з відхиленнями у поведінці, можуть викликати суттєві труднощі у подальшому житті. З кожним роком алкоголізм та наркоманія у нашій країні молодшають, головною причиною початку вживання психоактивних речовин в молодому віці називають цікавість. Надалі вже залежність стає не переборною і людина прагне лише задовольнити потребу у покращенні свого психоемоційного стану. Дана адиктивна поведінка у підлітків характеризується підвищеною тягою до психоактивних речовин, тим самим людина не може регулювати кількість спиртних напоїв, цигарок та інших шкідливих речовин, що споживаються, у них розвивається схильністю до збільшення частоти вживання та доз, які, як наслідок, супроводжуються вираженим проявом абстинентного синдрому. Залежність від психоактивних речовин позначається на контролі поведінки та мотивації осіб підліткового віку, має прогресивну спрямованість з подальшою прогресуючою психічною деградацією та незворотнім враженням внутрішніх органів.

2.3. Аналіз особливостей Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин

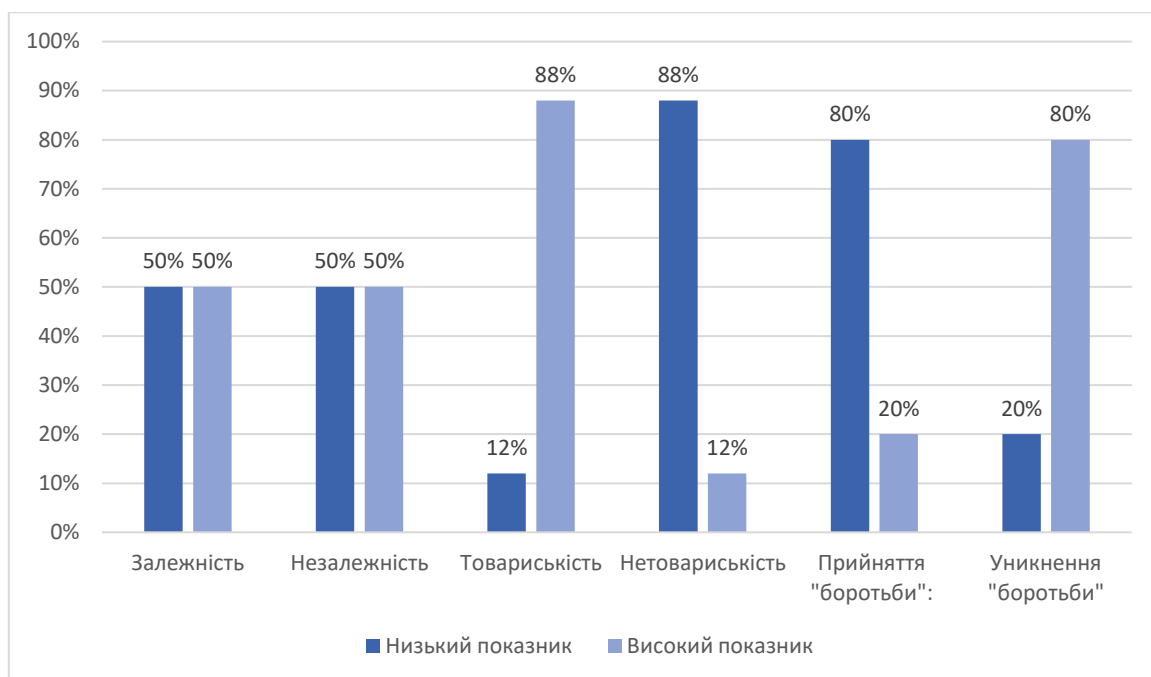
Методика Q-сортування (В. Стефансона) містить 6 тенденцій, на рис. 2.2 зображені результати по кожній тенденції у групи підлітків які схильні до вживання психоактивних речовин.

Рис. 2.2. Відсоткове співвідношення результатів опитування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин за методикою Q-сортування (В. Стефансона)

На рис. 2.3 зображені результати по кожній шкалі у групи підлітків які не схильні до вживання психоактивних речовин.

Рис. 2.3. Відсоткове співвідношення результатів опитування підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин за методикою Q-сортування (В. Стефансона)

У таблиці 2.1 продемонстровані кількісні результати дослідження за методикою Q-сортування (В. Стефансона)

Таблиця 2.1

Кількісні результати дослідження за методикою Q-сортування (В. Стефансона)

	Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин		Підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин	
	Низький показник	Високий показник	Низький показник	Високий показник
Залежність	41	3	13	13

Незалежність	4	40	13	13
Товариськість	7	37	3	23
Нетовариськість	36	8	23	3
Прийняття «боротьби»	8	46	5	21
Уникнення «боротьби»	45	9	21	5

На підставі опитування за методикою Q-сортування (В. Стефансона), варто констатувати той факт, що підлітки схильні до вживання психоактивних речовин мають значно нижчий рівень залежності ніж інша група досліджуваних, це зумовлено наступними чинниками:

- **Самостійність:** Ці підлітки можуть виявляти більшу самостійність і незалежність у прийнятті рішень. Вони можуть бути менш залежними від думок, дій та впливу інших людей, включаючи тих, хто споживає психоактивні речовини.
- **Сильна особистість:** Підлітки, які мають сильну особистість і впевненість у собі, можуть бути менш схильними до впливу інших людей і, отже, менш залежними від них. Вони можуть мати власні цінності, переконання і цілі, які спрямовують їхні рішення.
- **Індивідуальність:** Ці підлітки можуть мати сильну потребу в самовираженні та вираженні своєї унікальності. Вони можуть шукати свої власні шляхи та створювати власну ідентичність, незалежно від впливу інших людей.
- **Соціальна підтримка:** Якщо підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин, мають сильну соціальну підтримку від родини, друзів або інших значних людей, вони можуть мати меншу потребу в залежності від когось. Ця підтримка може забезпечити їм відчуття приналежності, підтримки та самовизначення.

Проте, виявлено що такі підлітки мають високий показник товарищкості, це зумовлено наступними факторами:

- Пошук схвалення та прийняття: Підлітки, які вживають психоактивні речовини, можуть активно шукати схвалення та прийняття від своїх ровесників. Вони можуть намагатись включитись до групи людей, які вживають психоактивні речовини, з метою відчуття належності і прийняття зі сторони цієї групи.

- Соціальна взаємодія: Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин, можуть активно брати участь у соціальних подіях і взаємодії зі своїми ровесниками. Вони можуть бути відкриті для нових знайомств і залучатися до активних товариських стосунків, що стимулює їхнє бажання включитися до групи, де вживаються психоактивні речовини.

- Вплив ровесників: Ровесники можуть відігравати важливу роль у виробленні уподобань та впливати на прийняття рішення щодо вживання психоактивних речовин. Якщо оточення підлітків активно вживає психоактивні речовини, то вони можуть бути більш схильними до такої поведінки, бажаючи долучитися до групи своїх ровесників.

- Пошук нових досвідів: Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин, можуть бути зацікавлені в експериментуванні, відкриті для нових досвідів та випробувань. Вони можуть бути більш схильними до спроб вживання психоактивних речовин як засобу для досягнення нових відчуттів.

Аналогічну ситуацію можна спостерігати за шкалою прийняття «боротьби», це зумовлено наступними причинами:

- Потреба в емоційному випробуванні: Деякі підлітки можуть шукати емоційних випробувань та відчуття екстремальності. Вони можуть бачити вживання психоактивних речовин як спосіб відчутти нові емоції, викликати адреналін та знайти втіху у випробуванні власних меж.

- Почуття приналежності: Група людей, які вживають психоактивні речовини, може стати спільнотою для підлітків, які відчуваються виключеними або

незадоволеними в основному соціальному оточенні. Прийняття «боротьби» може бути шляхом знаходження нових друзів і відчуття приналежності до певної групи.

- Ескапізм та стрес-релієф: Деякі підлітки можуть вживати психоактивні речовини як засіб ескапізму від реальності або знешкодження стресу. Вони можуть відчувати, що ці речовини надають їм тимчасовий вихід з неприємних емоцій або проблем, які вони відчувають у своєму житті.

- Вплив середовища: Оточення, в якому зростають підлітки, може впливати на їхні уподобання та прийняття «боротьби». Наявність людей, які вживають психоактивні речовини, і позитивний ставлення до такої поведінки можуть впливати на підлітків і спонукати їх до спроб вживання.

Варто зазначити, що за результатами дослідження у двох осіб з групи підлітків, які схильні до вживання психоактивних речовин виявлено нульову оцінку з однією тенденцією. Це свідчить про внутрішній конфлікт цих осіб. У одного підлітка виявлена велика кількість відповідей «сумніваюсь», що свідчить про високий рівень його нерішучості.

Таблиця 2.2

Кореляційний аналіз дослідження за методикою Q-сортування (В. Стефансона)

	Середнє значення		Стандартне відхилення		Коефіцієнт кореляції
	Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин	
Залежність	5,269	2,537	2,090	1,899	-0,270
Незалежність	4,375	7,775	1,564	1,481	-0,414

Товариськість	6,52	6,82	2,189	1,837	0,287
Нетовариськість	3,08	2,61	2,27	1,76	-0,094
Прийняття «боротьби»	3,04	6,46	1,62	1,98	0,44
Уникнення «боротьби»	6,44	3,25	1,85	1,84	-0,69

На підставі отриманих даних можна зробити наступні висновки про рівень залежності у двох груп підлітків:

Група підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин:

- Середнє значення: 5,269
- Стандартне відхилення: 2,090
- Дані показують, що середній рівень залежності у цій групі підлітків є відносно високим, з відносно невеликим розмахом між значеннями.

- Коефіцієнт кореляції Пірсона між рівнем залежності і схильністю до вживання психоактивних речовин становить -0,270, що свідчить про слабку негативну зв'язок між цими двома змінними.

Група підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин:

- Середнє значення: 2,537
- Стандартне відхилення: 1,899
- Дані показують, що середній рівень залежності у цій групі підлітків є нижчим, порівняно з першою групою, і має також відносно невеликий розмах між значеннями.

- Коефіцієнт кореляції Пірсона між рівнем залежності і схильністю до вживання психоактивних речовин становить $-0,270$, що також свідчить про слабку негативну зв'язок між цими двома змінними.

Отримані результати показують, що обидві групи підлітків мають відносно низький рівень залежності, проте група підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, має значно нижчий середній рівень залежності порівняно з групою несхильних до вживання. Крім того, негативний зв'язок між рівнем залежності і схильністю до вживання психоактивних речовин вказує на те, що підлітки, які схильні до вживання таких речовин, мають меншу схильність до розвитку залежності.

На основі середніх значень, стандартного відхилення і коефіцієнта кореляції Пірсона, можна зробити такий аналіз рівня незалежності у обох груп підлітків:

- Середня оцінка рівня незалежності у групі підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, становить $4,375$. Це означає, що в цій групі підлітки середньо рідше виявляють незалежність у своїх діях та рішеннях.

- Середня оцінка рівня незалежності у групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, становить $7,775$. Це означає, що в цій групі підлітки середньо частіше виявляють незалежність у своїх діях та рішеннях.

- Стандартне відхилення у групі підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, становить $1,564$, тоді як у групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, воно дорівнює $1,481$. Це свідчить про те, що в обох групах рівень незалежності досить розподілений, але у групі схильних до вживання психоактивних речовин є менша дисперсія.

- Коефіцієнт кореляції Пірсона між рівнем незалежності та схильністю до вживання психоактивних речовин становить $-0,414$. Це вказує на протилежну залежність між цими двома змінними. Тобто, існує слабкий зв'язок між рівнем незалежності та схильністю до вживання психоактивних речовин, де більша

схильність до вживання психоактивних речовин частіше спостерігається у тих, хто проявляє меншу незалежність.

На підставі середніх значень, стандартного відхилення і коефіцієнта кореляції Пірсона можна зробити наступний аналіз рівня товариськості у обох груп підлітків:

Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин:

- Середнє значення товариськості становить 6,52, що вказує на помірний рівень товариськості в цій групі.
- Стандартне відхилення товариськості складає 2,189, що означає, що рівень товариськості серед підлітків в цій групі розподілений відносно широко.

Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин:

- Середнє значення товариськості становить 6,82, що вказує на помірний рівень товариськості в цій групі, схожий на першу групу підлітків.
- Стандартне відхилення товариськості складає 1,837, що означає, що рівень товариськості серед підлітків в цій групі також розподілений відносно широко, але з меншою варіацією.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між товариськістю і схильністю до вживання психоактивних речовин становить 0,287, що свідчить про дуже слабкий позитивний зв'язок між цими двома змінними.

У групі підлітків, які не схильні до вживання психоактивних речовин, середнє значення нетовариськості дорівнює 3,08, а в групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, воно становить 2,61. Загалом, обидві групи виявляють певний рівень нетовариськості, проте перша група демонструє трохи вищий рівень.

Стандартне відхилення нетовариськості в першій групі становить 2,27, тоді як у другій групі воно складає 1,76. Це означає, що варіація в рівні нетовариськості серед підлітків в першій групі більша, ніж у другій групі.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між цими двома вибірками становить -0,094. Це свідчить про відсутність сильного статистичного зв'язку між нетовариськістю у цих групах підлітків.

Отже, на основі цих даних можна припустити, що схильність до вживання психоактивних речовин не має сильного впливу на рівень нетовариськості серед підлітків.

У групі підлітків, які не схильні до вживання психоактивних речовин, середнє значення прийняття «боротьби» дорівнює 3,04, а в групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, воно становить 6,46. Це свідчить про різний рівень прийняття «боротьби» у цих групах підлітків.

Стандартне відхилення прийняття «боротьби» в першій групі становить 1,62, тоді як у другій групі воно складає 1,98. Це означає, що варіація в рівні прийняття «боротьби» серед підлітків в обох групах є помірною.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між цими двома вибірками становить 0,44. Це свідчить про помірну позитивну статистичну залежність між рівнями прийняття «боротьби» у цих групах підлітків.

Отже, на основі цих даних можна зробити припущення про вплив схильності до вживання психоактивних речовин на рівень прийняття «боротьби» серед підлітків, проте це вимагає подальшого дослідження та аналізу.

У групі підлітків, які не схильні до вживання психоактивних речовин, середнє значення уникнення «боротьби» дорівнює 6,44, а в групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, воно становить 3,25. Це свідчить про різний рівень уникнення «боротьби» у цих групах підлітків.

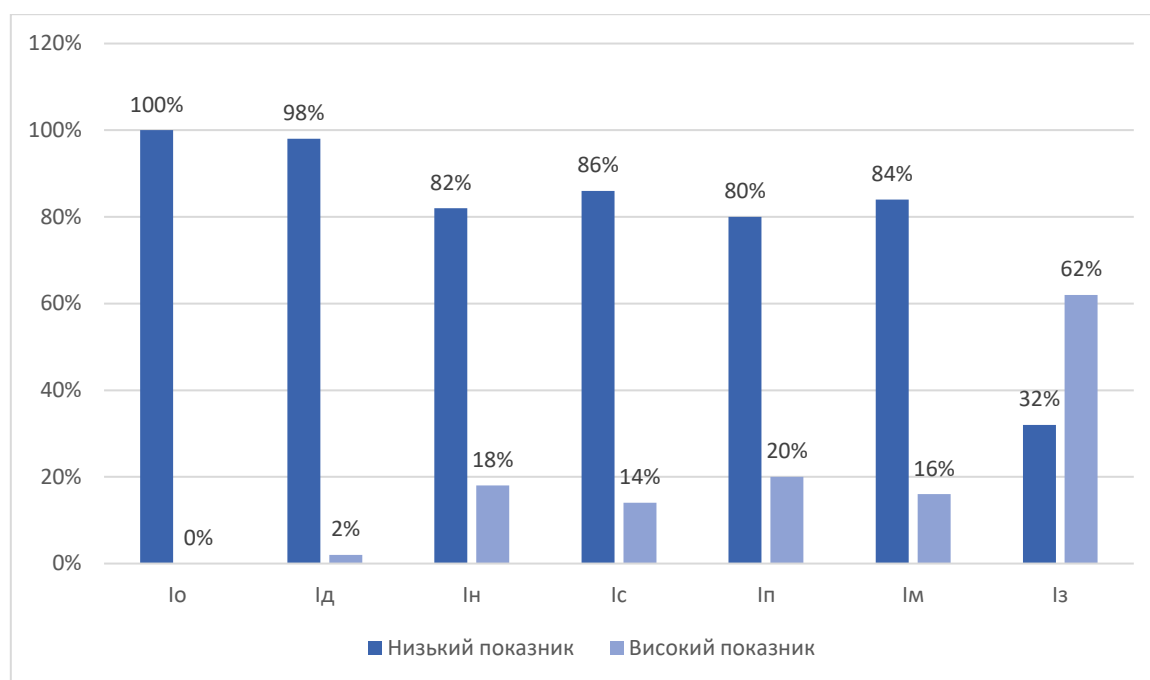
Стандартне відхилення уникнення «боротьби» в першій групі становить 1,85, тоді як у другій групі воно складає 1,84. Це означає, що варіація в рівні уникнення «боротьби» серед підлітків в обох групах є приблизно однаковою.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між цими двома вибірками становить -0,69. Це свідчить про помірну негативну статистичну залежність між рівнями уникнення «боротьби» у цих групах підлітків.

Отже, на основі цих даних можна припустити, що схильність до вживання психоактивних речовин може впливати на рівень уникнення «боротьби» серед підлітків

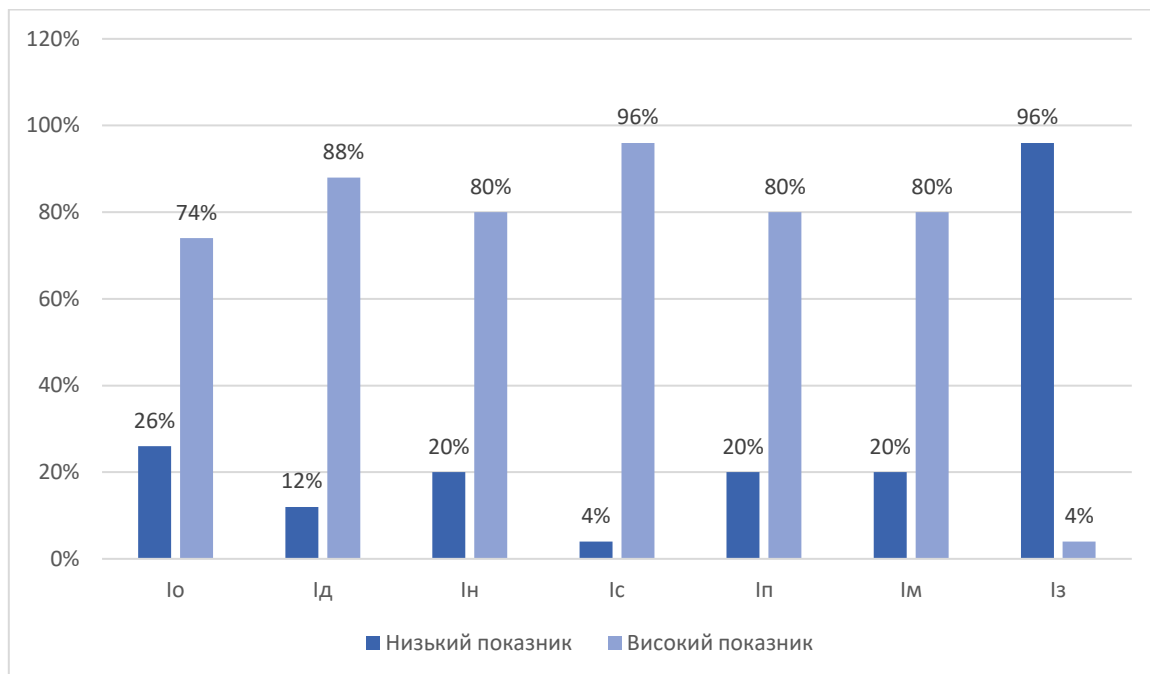
Методика «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера містить 7 шкал, на рис. 2.4 зображені результати по кожній шкалі у групи підлітків які схильні до вживання психоактивних речовин.

Рис. 2.4. Відсоткове співвідношення результатів опитування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

Примітка: Io - Шкала загальної інтернальності; Id - Шкала інтернальності в області досягнень; In - Шкала інтернальності в області невдач; Ic - Шкала інтернальності в сімейних відносинах; Ip - Шкала інтернальності в області виробничих відносин; Im - Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин; Iz - Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби.

На рис. 2.5 зображені результати по кожній шкалі у групи підлітків які не схильні до вживання психоактивних речовин.

Рис. 2.5. Відсоткове співвідношення результатів опитування підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

У таблиці 2.3 продемонстровані кількісні результати дослідження за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

Таблиця 2.3

Кількісні результати дослідження за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин
---	--

	Низький показник	Високий показник	Низький показник	Високий показник
Шкала загальної інтернальності	41	3	7	19
Шкала інтернальності в області досягнень	43	1	3	23
Шкала інтернальності в області невдач	36	8	5	21
Шкала інтернальності в сімейних відносинах	38	6	1	25
Шкала інтернальності у виробничих відносинах	35	9	5	21
Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин	37	7	5	21
Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби	17	27	25	1

На підставі вище викладеного, варто дійти наступних висновків:

- Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин мають низький рівень суб'єктивного контролю на відміну від підлітків, які такої схильності не мають. Вони не розпізнають причинно-наслідковий зв'язок між своїми діями та важливими подіями у своєму житті, не вірять у свою здатність контролювати цей зв'язок і вважають, що більшість подій і дій є результатом випадковості або впливу інших людей.

- Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин асоціюють свої успіхи, досягнення і радість зовнішнім факторам, таким як удача, благополучна доля або підтримка інших людей.
- Підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин мають розвинуте почуття внутрішнього контролю щодо негативних подій і ситуацій, що проявляється у їх схильності звинувачувати себе у різних неприємностях і стражданнях. У той же час, інша група підлітків має тенденцію приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати ці події результатом невдачі.
- Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин вважають, що не вони самі, а їхні партнери є причиною важливих ситуацій, що виникають у їхній сім'ї.
- Підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин вважають, що їхні дії є важливим фактором в організації власної виробничої діяльності, у складних відносинах у колективі, у своєму професійному розвитку та інших аспектах. З іншого боку, інша група підлітків надає більшого значення зовнішнім факторам, таким як керівництво, колеги, випадковості та невдачі.
- Підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин вважають себе здатними контролювати свої формальні та неформальні взаємини з іншими людьми, створювати в собі повагу та симпатію. З іншого боку, інші не виявляють активності в формуванні своїх соціальних зв'язків і мають тенденцію вважати свої міжособистісні відносини результатом активності їхніх партнерів.
- Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин вважають себе особисто відповідальними за своє здоров'я: якщо вони захворіли, вони звинувачують себе і вірять, що процес одужання значною мірою залежить від їх власних дій. Інша група підлітків вбачає здоров'я і хворобу як результат випадковості і сподівається, що одужання наступить завдяки діям інших людей, особливо лікарів.

Таблиця 2.4

Кореляційний аналіз дослідження за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

	Середнє значення		Стандартне відхилення		Коефіцієнт кореляції
	Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин	
Шкала загальної інтернальності	6,68	1,73	2,33	1,26	-0,687
Шкала інтернальності в області досягнень	6,7	2,46	1,34	1,14	-0,25
Шкала інтернальності в області невдач	6,6	3,18	1,38	2,06	-0,11
Шкала інтернальності в сімейних відносинах	8,08	2,23	1,99	1,78	-0,76
Шкала інтернальності	7,88	3,38	7,88	2,31	-0,61

ті у виробничих відносинах					
Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин	6,96	3,24	2,62	2,03	-0,39
Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби	2,76	6,52	1,17	2,81	0,21

За отриманими даними, рівень загальної інтернальності виявився відмінним для обох вибірок. У першій вибірці, яка представляє підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, середнє значення складає 6.68, що свідчить про вищий рівень загальної інтернальності. У другій вибірці, яка включає підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, середнє значення становить 2.33, що свідчить про нижчий рівень загальної інтернальності. Крім того, коефіцієнт кореляції Пірсона між цими вибірками дорівнює -0.687, що свідчить про помірну негативну залежність між рівнем загальної інтернальності і схильністю до вживання психоактивних речовин.

Отримані результати за шкалою інтернальності в області досягнень показують, що перша вибірка, що представляє підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, має вищий рівень інтернальності з середнім значенням 6.7. У другій вибірці, яка включає підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, рівень інтернальності менший з середнім значенням 2.46.

Ці результати можуть вказувати на те, що підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин, виявляють більшу внутрішню мотивацію та самодисципліну в досягненні своїх цілей у порівнянні з підлітками, схильними до вживання таких речовин.

Крім того, коефіцієнт кореляції Пірсона між цими вибірками дорівнює -0.25 , що свідчить про слабку негативну залежність між рівнем інтернальності в області досягнень і схильністю до вживання психоактивних речовин.

Отримані результати за шкалою інтернальності в області невдач показують, що підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин, мають вищий рівень інтернальності в області невдач, що підтверджується їхнім вищим середнім значенням. З іншого боку, підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин, мають нижчий рівень інтернальності, яке відображається їхнім нижчим середнім значенням.

Це може свідчити про те, що схильність до вживання психоактивних речовин може впливати на рівень інтернальності в області невдач у підлітків. Однак, коефіцієнт кореляції Пірсона між цими двома вибірками дорівнює -0.11 . Це свідчить про те, що немає сильної статистичної залежності між рівнем інтернальності в області невдач для підлітків, які не схильні до вживання психоактивних речовин, і підлітків, які схильні до вживання таких речовин.

У вибірці «Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин» стандартне відхилення дорівнює 1.38 , що свідчить про менший розкид даних навколо середнього значення. У вибірці «Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин» стандартне відхилення становить 2.06 , що означає більший розкид даних.

Це може інтерпретуватись так, що підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин, мають більш однорідний рівень інтернальності в області невдач, оскільки відхилення від середнього значення є меншим. У той же час, у підлітків, які схильні до вживання психоактивних речовин, спостерігається більший

розкид даних, що може свідчити про більшу варіативність їхнього рівня інтернальності.

Враховуючи цей висновок, можна припустити, що схильність до вживання психоактивних речовин може впливати на стабільність рівня інтернальності в області невдач у підлітків.

За отриманими даними за шкалою інтернальності в області сімейних відносин, середнє значення інтернальності в сімейних відносинах виявилось вищим у підлітків, які не схильні до вживання психоактивних речовин (середнє значення 8.08), порівняно з підлітками, схильними до вживання таких речовин (середнє значення 2.23). Також варто відзначити, що стандартне відхилення для обох вибірок відображає розкид даних навколо середнього значення: вибірка «Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин» має більш високе стандартне відхилення (1.99), що може свідчити про більшу варіативність в оцінках інтернальності; вибірка «Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин» має менше стандартне відхилення (1.78), що вказує на менший розкид даних.

Коефіцієнт кореляції Пірсона (-0.76) свідчить про помірну зворотну залежність між схильністю до вживання психоактивних речовин і рівнем інтернальності в сімейних відносинах підлітків. Це означає, що підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин, можуть мати менший рівень інтернальності в сімейних відносинах порівняно з тими, хто не схильний до такого вживання. Проте, важливо враховувати, що кореляція не завжди означає причинно-наслідковий зв'язок, і додаткові дослідження потрібні для підтвердження цього зв'язку.

За отриманими даними за шкалою інтернальності в області виробничих відносин, середнє значення інтернальності в виробничих відносинах виявилось вищим у підлітків, які не схильні до вживання психоактивних речовин (середнє значення 7.88), порівняно з підлітками, схильними до вживання таких речовин (середнє значення 3.38). Також варто відзначити, що стандартне відхилення для обох вибірок відображає розкид даних навколо середнього значення: вибірка «Підлітки, не

схильні до вживання психоактивних речовин» має більш високе стандартне відхилення (2.43), що може свідчити про більшу варіативність в оцінках інтернальності; вибірка «Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин» має менше стандартне відхилення (2.31), що вказує на менший розкид даних.

Коефіцієнт кореляції Пірсона (-0.61) свідчить про помірну зворотну залежність між схильністю до вживання психоактивних речовин і рівнем інтернальності в виробничих відносинах підлітків. Це означає, що підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин, мають тенденцію мати менший рівень інтернальності у виробничих відносинах.

За результатами дослідження шкали інтернальності в області міжособистісних відносин, середнє значення інтернальності в міжособистісних відносинах виявилось вищим у підлітків, які не схильні до вживання психоактивних речовин (середнє значення 6.96), порівняно з підлітками, схильними до вживання таких речовин (середнє значення 3.24). Також варто відзначити, що стандартне відхилення для обох вибірок відображає розкид даних навколо середнього значення: вибірка «Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин» має більш високе стандартне відхилення (2.62), що може свідчити про більшу варіативність в оцінках інтернальності; вибірка «Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин» має менше стандартне відхилення (2.03), що вказує на менший розкид даних.

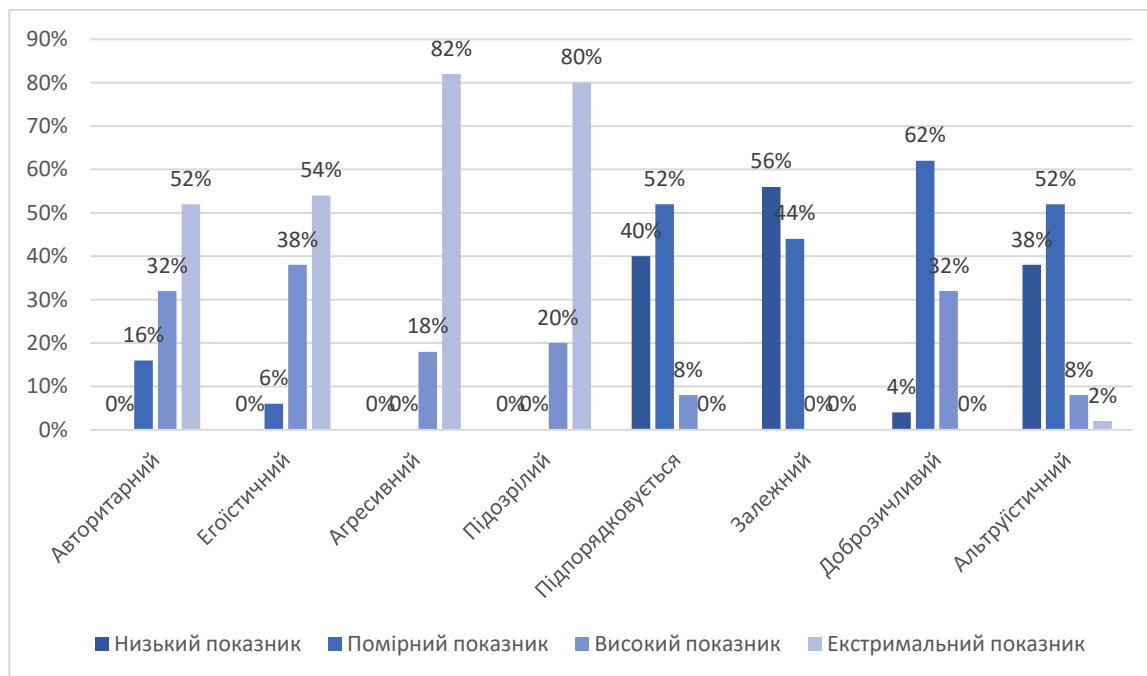
Коефіцієнт кореляції Пірсона (-0.39) свідчить про незначну зворотну залежність між схильністю до вживання психоактивних речовин і рівнем інтернальності в міжособистісних відносинах підлітків. Це означає, що підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин, мають тенденцію мати менший рівень інтернальності в міжособистісних відносинах. Проте, варто зазначити, що ця залежність є досить слабкою.

За результатами дослідження шкали інтернальності стосовно здоров'я і хвороби, середнє значення інтернальності стосовно здоров'я і хвороби виявилось вищим у підлітків, які схильні до вживання психоактивних речовин (середнє значення

6.52), порівняно з підлітками, які не схильні до вживання таких речовин (середнє значення 2.76). Стандартне відхилення для обох вибірок вказує на розкид даних навколо середнього значення: вибірка «Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин» має менше стандартне відхилення (1.17), що вказує на менший розкид даних, тоді як вибірка «Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин» має більше стандартне відхилення (2.81), що свідчить про більшу варіативність в оцінках інтернальності.

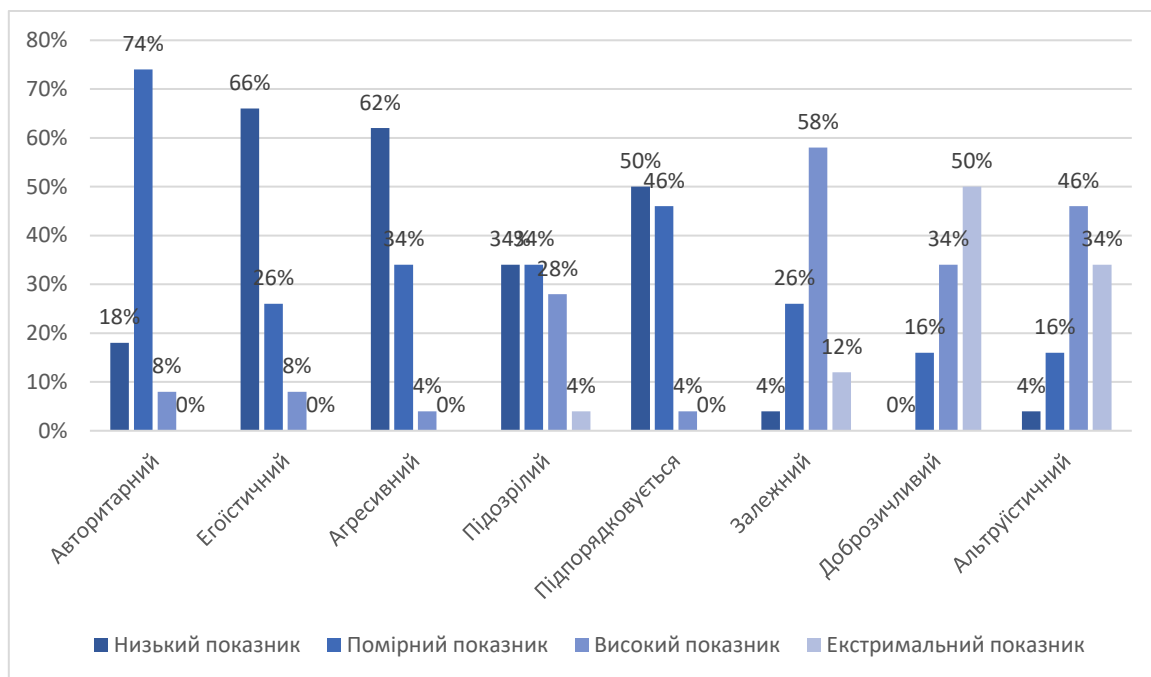
Коефіцієнт кореляції Пірсона (0.21) свідчить про дуже слабку позитивну залежність між схильністю до вживання психоактивних речовин і рівнем інтернальності стосовно здоров'я і хвороби підлітків. Залежність є дуже слабкою, що означає, що вживання психоактивних речовин має незначний вплив на рівень інтернальності у цій області.

Методика діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком містить 8 шкал, на рис. 2.6 зображені результати по кожній шкалі у групи підлітків які схильні до вживання психоактивних речовин.

Рис. 2.6. Відсоткове співвідношення результатів опитування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин за методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе (Т. Лірі)

На рис. 2.7 зображені результати по кожній шкалі у групи підлітків які не схильні до вживання психоактивних речовин.

Рис. 2.6. Відсоткове співвідношення результатів опитування підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин за методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе (Т. Лірі)

У таблиці 2.5 продемонстровані кількісні результати дослідження за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

Таблиця 2.5

Кількісні результати дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе (Т. Лірі)

Підлітки, які схильні до вживання психоактивних речовин

	Низький показник	Помірний показник	Високий показник	Екстримальний показник
Авторитарний	0	7	14	23
Егоїстичний	0	3	17	24
Агресивний	0	0	8	36
Підозрілий	0	0	9	35
Підпорядковується	18	23	3	0
Залежний	25	19	0	0
Доброзичливий	2	27	15	0
Альтруїстичний	17	23	3	1
Підлітки, які не схильні до вживання психоактивних речовин				
	Низький показник	Помірний показник	Високий показник	Екстримальний показник
Авторитарний	5	19	2	0
Егоїстичний	17	7	2	0
Агресивний	16	9	1	0
Підозрілий	9	9	7	1
Підпорядковується	13	12	1	0
Залежний	1	7	15	3
Доброзичливий	0	4	9	13
Альтруїстичний	1	4	12	8

На підставі проведеного дослідження, варто констатувати той факт, що підлітки які схильні до вживання психоактивних речовин мають наступну характеристику:

- Мають диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності. Всіх наставляють, повчають, у всьому прагнуть покладатися на свою думку, не вміють приймати поради інших. Навколишні відзначають цю владність, але визнають її.

- Прагнуть бути над усіма, але одночасно в стороні від усіх, самозакохані, розважливі, незалежні, себелюбні. Труднощі перекладають на оточуючих, саімі відносяться до них кілька відчужено, хвалькуваті, самовдоволені, зарозумілі.

- Жорсткі і ворожі по відношенню до оточуючих, різкі, жорсткі, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.
- Відчужені по відношенню до ворожого і злісного світу, підозрілі, образливі, схильні до сумніву в усьому, злопам'ятні, постійно на всіх скаржаться, всім незадоволені.
- Схильні підкорятися сильнішому без урахування ситуації, не мають своєї думки.
- Конформні, м'які, очікують допомоги і порад, схильні до захоплення оточуючими.

Таблиця 2.6

Кореляційний аналіз дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе (Т. Лірі)

	Середнє значення		Стандартне відхилення		Коефіцієнт кореляції
	Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, не схильні до вживання психоактивних речовин	Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин	
Авторитарний	5,48	11,4	2,55	3,62	0,316
Егоїстичний	6,56	12,94	11,27	4,68	-0,052
Агресивний	4,038	13,442	1,948	3,180	-0,359
Підозрілий	6,6	13,98	3,957	2,133	0,388
Підпорядковується	4,16	4,57	1,95	1,68	0,185
Залежний	9,96	3,76	2,94	1,94	-0,375
Доброзичливий	12,6	7,98	2,799	2,185	0,404
Альтруїстичний	11,96	5,58	3,102	3,157	0,268

Коефіцієнт кореляції Пірсона між групами за критерієм «Авторитарний» дорівнює 0,316, що вказує на слабку позитивну кореляцію між рівнями вираження авторитарного типу взаємовідносин у двох групах підлітків.

Дослідження показує, що серед підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, спостерігається вищий рівень вираження авторитарного типу взаємовідносин у порівнянні з підлітками, які не схильні до вживання таких речовин. Отримана слабка позитивна кореляція підтверджує зв'язок між цими двома змінними, але не є дуже сильною.

Середня оцінка вираження егоїстичного типу взаємовідносин серед підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, складає близько 6,56, зі стандартним відхиленням 11,27. Це означає, що середня оцінка їх егоїстичного ставлення до оточуючих є помірною, але з великим розкидом значень. Це може свідчити про різноманіття проявів взаємовідносин у цій групі підлітків.

Середня оцінка вираження егоїстичного типу взаємовідносин серед підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, складає близько 12,94, зі стандартним відхиленням 4,68. Це свідчить про вищий рівень прояву егоїстичного ставлення у цій групі підлітків, а також про менший розкид значень порівняно з першою групою. Це може вказувати на більшу узгодженість в проявах взаємовідносин серед підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між цими вибірками становить -0,052. Це свідчить про дуже слабку негативну кореляцію між рівнями прояву егоїстичного типу взаємовідносин у двох групах підлітків. Зв'язок між схильністю до вживання психоактивних речовин і проявом егоїстичного ставлення до оточуючих є мінімальним.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між двома вибірками за шкалою «Агресивний» становить -0,359. Це вказує на слабку негативну кореляцію між схильністю до вживання психоактивних речовин і рівнем прояву агресивності взаємовідносин у підлітків.

Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин, мають вищий рівень прояву агресивного типу взаємовідносин порівняно з підлітками, які не схильні до такого вживання.

Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин, мають вище середнє значення показника прояву підозрілого типу взаємовідносин порівняно з підлітками, які не схильні до вживання таких речовин. Це може свідчити про більш підозріле ставлення до інших людей та недовіру у міжособистісних відносинах.

Вище значення стандартного відхилення у підлітків не схильних до вживання психоактивних речовин може вказувати на більш варіативний рівень прояву підозрілого типу взаємовідносин серед цієї групи.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між двома вибірками становить 0,388. Це показує наявність слабкої позитивної кореляції між рівнями прояву підозрілого типу взаємовідносин у двох групах підлітків.

Отже, результати дослідження свідчать про вищий рівень прояву підозрілого типу взаємовідносин у підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, порівняно з тими, які не схильні до такого вживання. Однак, зв'язок між цими двома факторами є слабким.

Результати дослідження свідчать про незначну різницю в рівнях вираження підпорядкованого типу взаємовідносин у обох групах підлітків, а також про слабку кореляцію між цими факторами.

У групі підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, середнє значення складає 9,96, що вказує на помірний рівень прояву залежного типу взаємовідносин. У групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, середнє значення становить 3,76, що вказує на менший рівень прояву залежного типу взаємовідносин.

В групі підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, стандартне відхилення дорівнює 2.94, що вказує на відносно велику варіативність результатів. У

групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, стандартне відхилення становить 1,94, що вказує на меншу варіативність результатів.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між двома вибірками становить -0,375. Це свідчить про слабку негативну кореляцію між рівнями вираження залежного типу взаємовідносин у двох групах підлітків.

Таким чином, результати дослідження вказують на різницю в рівнях прояву залежного типу взаємовідносин між двома групами підлітків. Група підлітків, не схильна до вживання психоактивних речовин, має вищий рівень прояву залежного типу взаємовідносин порівняно з групою підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин. Однак, слабка негативна кореляція між цими факторами свідчить про те, що взаємозв'язок між вживанням психоактивних речовин і рівнем прояву залежного типу взаємовідносин є складним і неоднозначним.

У групі підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, спостерігається вищий рівень прояву доброзичливого типу взаємовідносин з середнім значенням 12,6.

У групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, спостерігається менший рівень прояву доброзичливого типу взаємовідносин з середнім значенням 7,98.

Коефіцієнт кореляції Пірсона (0,404) показує, що існує слабка позитивна кореляція між рівнями вираження доброзичливого типу взаємовідносин у двох групах підлітків.

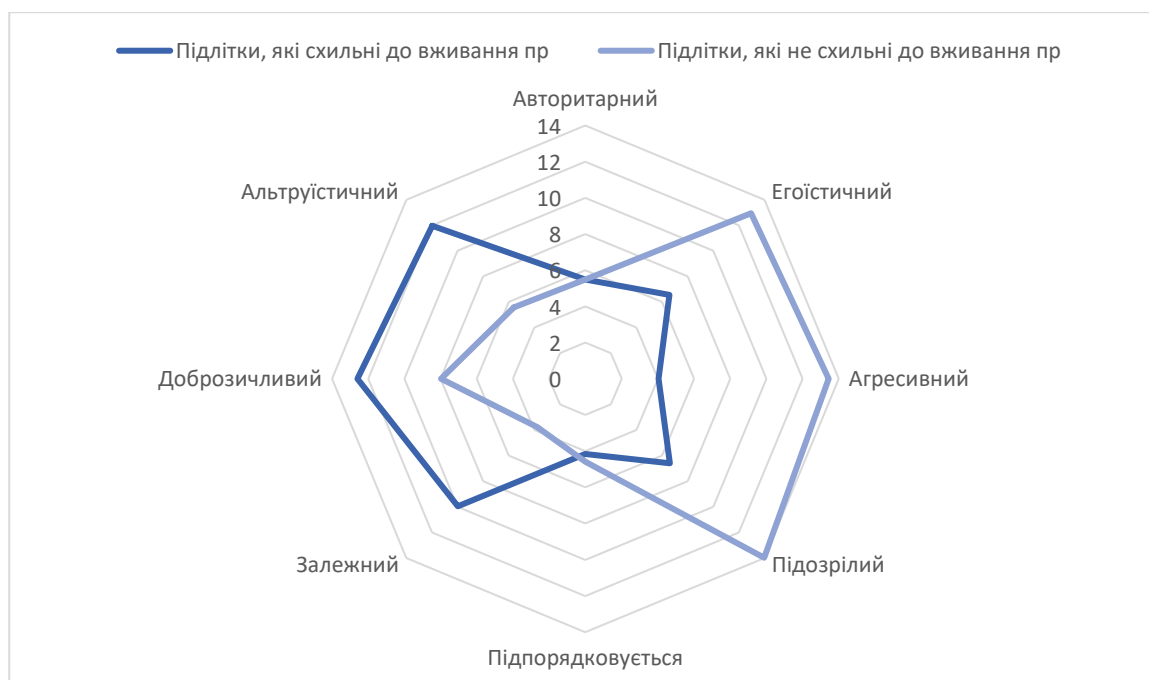
У групі підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин, спостерігається вищий рівень прояву альтруїстичного типу взаємовідносин з середнім значенням 11,96.

У групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, спостерігається менший рівень прояву альтруїстичного типу взаємовідносин з середнім значенням 5,58.

Коефіцієнт кореляції Пірсона (0,268) показує, що існує дуже слабка позитивна кореляція між рівнями вираження альтруїстичного типу взаємовідносин у двох групах підлітків.

На рисунку 2.7 зображений порівняльний аналіз результатів дослідження на методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе (Т. Лірі) на підставі середніх значень.

Рис. 2.6. Порівняльний аналіз результатів дослідження на методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе (Т. Лірі) на підставі середніх значень.

Висновки до другого розділу

На підставі проведеного дослідження на тему «Дослідження Я-концепції підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин» можна зробити наступні висновки:

Вживання психоактивних речовин впливає на Я-концепцію підлітків. Знайдені різниці в рівнях незалежності, товариськості, нетовариськості та прийняття «боротьби» між групою підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, та групою підлітків, несхильних до вживання таких речовин, свідчать про важливість урахування цього фактору при вивченні і підході до підлітків.

Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин, мають нижчі рівні товариськості та вищі рівні нетовариськості порівняно з підлітками, несхильними до вживання таких речовин. Це може свідчити про можливі проблеми в стосунках з оточуючими та важкості у взаєминах з однолітками у групі, що вживає психоактивні речовини.

Коефіцієнт кореляції Пірсона показує помірну негативну залежність між рівнем уникнення «боротьби» та схильністю до вживання психоактивних речовин. Це означає, що зі зростанням схильності до вживання таких речовин підлітки можуть менше виявляти бажання вирішувати конфлікти та уникати труднощів.

Отже, вживання психоактивних речовин має вплив на Я-концепцію підлітків, про що свідчать зміни в рівнях незалежності, товариськості, нетовариськості та прийняття «боротьби».

Підлітки, схильні до вживання психоактивних речовин, мають нижші показники інтегральності своєї особистості. Це означає, що вони можуть відчувати більшу розрізненість та розбиття своєї самоідентичності, що може бути пов'язано з незрілістю та нестабільністю особистісного розвитку.

Інтегральність особистості є важливим фактором, що впливає на стійкість та самооцінку підлітків. Зниження інтегральності у підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, може свідчити про більшу вразливість до стресу, низьку самооцінку та незадоволення своєю особистістю.

Виявлено негативну кореляцію між схильністю до вживання психоактивних речовин та рівнем інтегральності. Це означає, що зі зростанням схильності до

вживання психоактивних речовин, підлітки можуть відчувати більшу розрізненість та розбиття своєї самоідентичності.

У групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, спостерігаються різні типи взаємовідносин, такі як агресивний тип, підозріливий тип, підпорядкований тип та інші. Це свідчить про різноманітність і складність міжособистісних взаємодій в цій групі.

Аналізуючи результати дослідження, можна зробити висновок, що група підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, має вищий рівень прояву агресивного типу взаємовідносин порівняно з групою підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин.

Дослідження також показує, що група підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, має менший рівень прояву підозрілого типу взаємовідносин порівняно з групою підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин.

Крім того, результати дослідження вказують на наявність різних типів взаємовідносин у групі підлітків, які схильні до вживання психоактивних речовин, такі як підпорядкований тип, альтруїстичний тип тощо. Це свідчить про складність і розмаїття психологічних особливостей цієї групи.

Коефіцієнт кореляції Пірсона, отриманий у дослідженні, вказує на наявність певної зв'язку між рівнями прояву різних типів взаємовідносин у групі підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин. Однак, цей зв'язок є досить слабким, що може свідчити про вплив інших факторів на типи взаємовідносин у підлітків цієї групи.

Загальним висновком є те, що схильність до вживання психоактивних речовин може мати негативний вплив на інтегральність особистості підлітків. Це підкреслює необхідність розвитку профілактичних та психологічних програм, спрямованих на підтримку та зміцнення самоідентичності підлітків, а також на формування адаптивних стратегій управління стресом та позитивної самооцінки.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши погляди українських та зарубіжних вчених на поняття, природу та структуру особистості осіб підліткового віку, можна визначити неоднозначність точок зору, що сприяє появі великої кількості питань, які потребують більш детального аналізу.

Проблема психологічних особливостей осіб підліткового віку набуває на сьогодні у психології винятково великого значення. Подальша її розробка важлива не тільки для інтеграції психологічного знання і розвитку загальної теорії психології (а також теорій її спеціальних дисциплін), а й для вирішення тих завдань, які ставляться суспільною практикою на перше місце – завдання формування нової людини.

Узагальнено, що проблема залежної поведінки є досить розробленою у сучасній психологічній науці. Найбільш повно вивчено механізми формування патологічної залежності, її причини, що виявляються в порушенні особистісного розвитку, соціальній адаптації та міжособистісних відносинах, багато в чому пов'язаних із культурною кризою нинішнього суспільства.

Встановлено, що сучасна вітчизняна система профілактики залежної поведінки дітей та підлітків в освітніх організаціях має низку особливостей, які перешкоджають її успішній реалізації: відсутність належної підтримки на державному рівні, підвищена увага до масових заходів щодо первинної профілактики на тлі зниження інтересу до індивідуалізованої роботи з учнями групи ризику; відсутність розмежування повноважень між педагогічними працівниками та адміністрацією, великий обсяг профілактичних заходів та необхідність додаткового навчання спеціалістів закладів освіти.

Метою подальших розробок проблеми профілактики схильності до вживання психоактивних речовин у підлітковому середовищі має стати підхід, що грамотно поєднує масові заходи та цілеспрямовану роботу з дітьми категорії ризику, що чітко

розподіляє повноваження між учасниками освітнього процесу в ході профілактики та структурує основні мішені профілактичного впливу.

Проведене емпіричне дослідження з теми дало змогу визначити, що вживання психоактивних речовин має вплив на Я-концепцію підлітків. Виявлені різниці в рівнях незалежності, товариськості, нетовариськості та прийняття «боротьби» між групою підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин, і групою підлітків, несхильних до вживання таких речовин, підкреслюють необхідність врахування цього фактору при вивченні та підході до підлітків. Ці результати свідчать про значимість розуміння впливу вживання психоактивних речовин на розвиток особистості підлітків і вказують на необхідність розробки ефективних стратегій попередження та підтримки молоді в уникненні негативних наслідків таких поведінкових звичок.

Перспективою подальших розвідок є розробка тренінгової програми, спрямованої на розвиток комунікативних здібностей та подолання бар'єрів спілкування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусин Р. М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2022. Вип. 69. С. 13–19.
2. Аутоагресивна поведінка підлітків : монографія / О. В. Погорілко, А. М. Скрипніков, Л. О. Герасименко, Р. І. Ісаков. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с.
3. Берн Е. Ігри, у які грають люди [пер. з англ. К. Меньшикової]. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016 256 с.
4. Бессмертна С. Ф. Психологічні особливості самоствалення школярів підліткового періоду розвитку. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць.* 2013. С. 40–44.
5. Бордюженко Т. А. Напрями організації первинної профілактики підліткової залежності від психоактивних речовин. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія.* 2014. № 42(1). С. 345–350.
6. Бордюженко Т. А. Стан розробленості проблеми профілактики залежності підлітків від психоактивних речовин. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія.* 2013. № 40. С. 371–375.
7. Видра О. Вікова психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 112 с.
8. Винославська О. В., Бреусенко-Кузнецов О. А., Зливков В. Л. та ін. Психологія : навч. посіб.; За наук. ред. О. В. Винославської. Київ : Фірма «ІНКОС», 2005. 352 с.
9. Вікова психологія / О. Сергєєнкова, О. Столярчук, О. Коханова, О. Пасєка. Київ : Центр навчальної літератури, 2020. 376 с.

10. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. /О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
11. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. – 400 с.
12. Вознюк Ю. М. Самоприйняття як чинник розвитку соціальної ідентичності особистості в умовах сімейної депривації : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ю. М. Вознюк. – Сєверодонецьк, 2018. – 23 с.
13. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 188 с.
14. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 193 с.
15. Галич Я. В. Особливості реабілітації осіб із залежністю від психоактивних речовин. *Юридична психологія*. 2022. № 1. С. 64–73.
16. Галян І. Психодіагностика : навч.-метод. посіб. Дрогобич : «Вимір», 2006. 272 с.
17. Дарвішов Н. Особистісні риси і прийняття рішень у залежних від психоактивних речовин осіб. *Problems of modern psychology*. 2019. Iss. 46. С. 88–113.
18. Дарвішов Н. Психологічні диспозиції, що регулюють процес прийняття рішення в осіб із залежністю від психоактивних речовин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2019. Вип. 1. С. 36–40.
19. Дуркалевич І. Специфіка творення «Я-концепції» у підлітковому віці. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2014. № 2. С. 151–161.

20. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2018. 388 с.
21. Златковський В. В. Психологічні чинники наркотичної залежності у хворих, які вживають психоактивні речовини. *Медична психологія*. 2013. Т. 8, № 2. С. 95–98.
22. Калюжна Є. М., Гайдаєнко С. П. Методологічні основи психокорекції та психопрофілактики девіантної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2021. № 4. С. 54–61.
23. Кацавець Р. С. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2019. 112 с.
24. Климчук В. О. Математичні методи у психології. Навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей. Київ : Освіта України. 2009. 288 с.
25. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. М. С. Корольчука. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.
26. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки : навчально-методичний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
27. Краєва О. А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. №7. С. 310–321.
28. Краєва О. А. Психологічний аналіз аспектів «Я-концепції» в структурі особистості підліткового віку під час трансформаційних змін. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 5(2). С. 65–69.
29. Крупельницька Л., Тельчаров О. Емпіричне дослідження імпліцитної теорії свідомості в осіб, залежних від психоактивних речовин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2020. Вип. 2. С. 38–44.

30. Кудла М. В. Особливості формування соціальної активності учнів підліткового віку в контексті реалізації концепції «Нова українська школа». *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 21(2). С. 215–218.
31. Кузьменко В. В., Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. 68 с.
32. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 128 с.
33. Лазор К. П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Габітус*. 2021. Вип. 21. С. 72–76.
34. Лелик Х. Психологічні особливості девіантної поведінки особистості підліткового віку. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2019. № 1. С. 171–178.
35. Лісовська Л. Психологічна реабілітація та ресоціалізація осіб, залежних від вживання психоактивних речовин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2014. Вип. 2. С. 46–49.
36. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
37. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : 4 ЦУЛ, 2018. 272 с.
38. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
39. Москалець В. П. Психологія особистості : підручник, 3-тє вид., перероб., доповн. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 364 с.
40. Нечитайло Т. А. Генезис образу фізичного Я у підлітковому віці : автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.07. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2010. 20 с.

41. Олійник О. П. Експертна оцінка станів поєднаної психічної патології в осіб, залежних від психоактивних речовин. *Архів психіатрії*. 2018. Т. 24, № 3. С. 163–167.
42. Олійник О. П. Структура та особливості скоєння суспільно небезпечних дій особами із станами залежності від психоактивних речовин. *Архів психіатрії*. 2017. Т. 23, № 3. С. 203–206.
43. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2005. 448 с.
44. Осьодло В. І. Особистість і діяльність у суб'єктному вимірі. *Наук. записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія : зб. наук. праць*. 2008. Вип. 2 (31). С. 128–133.
45. Подофєй С. О. Дослідження особистісних і міжособистісних детермінант формування Я-концепції підлітків-діабетиків. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2015. Вип. 8. С. 238–253.
46. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
47. Рашковська І. В. Психолого-педагогічні умови становлення ідеального «Я» підлітка : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 20 с.
48. Романенко О. В. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. *Юридична психологія*. 2021. № 1. С. 7–13.
49. Самойлов А. М. Концептуальні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2014. № 42(2). С. 39–43.
50. Свіденська Г. М. Теоретико-методологічні підстави дослідження проблеми формування «Я-концепції» підлітка в перехідний період. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 1(2). С. 119–124.

51. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.
52. Семенова А. В. Особливості формування Я-концепції підлітків. *Psychology travelogs*. 2021. Iss. 2. С. 191–198.
53. Сінельніченко Н. С., Проскурня А. С. Копінг-стратегії в осіб із залежністю від психоактивних речовин, у осіб в реабілітації. *Габітус*. 2021. Вип. 30. С. 174–179.
54. Скребець В. О. Основи психодіагностики : навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Слово», 2003. 192 с.
55. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
56. Табачников С. І., Харченко Є. М., Синіцька Т. В., Власова К. А., Вороніна О. В. Особистісно-середовищні передумови формування станів залежності у підлітків з аддиктивною поведінкою, що приймають психоактивні речовини. *Архів психіатрії*. 2013. Т. 19, № 3. С. 125–126.
57. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.
58. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Каравела, 2013. 372 с.
59. Токарева Н. М., Шамне А. В. Основи вікової психології : навч-метод. посіб. 2-е вид., доп. Кривий Ріг : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. 203 с.
60. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

61. Токарева Н. М. Сучасні тенденції становлення статево-рольової ідентичності підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 34. С. 558–569.
62. Уханова А. Концептуалізація соціальної амбівалентності підлітків. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Психологія*. 2021. Т. 32(71), № 4. С. 96–101.
63. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
64. Чала Ю. М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник. Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.
65. Чепелева Н. В. Розвиток особистості у контексті психологічної герменевтики. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 1. С. 4–9.
66. Чумак В. В. Вікова психологія : навч. посіб. Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2015 192 с.
67. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме [пер. з англ. К. Котюк]. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.
68. Яблонко В. Я. Психолого-педагогічні основи формування особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 22–58.
69. Яновська Т. А. Психологічні особливості прояву конфліктної поведінки підлітків із різним рівнем самооцінки. *Психологія і особистість*. 2016. № 1 (9). С. 93–108.
70. Яновська Т. А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (8). Ч. 1. С. 155–167.
71. Brown R. I. Some contributions of the study of gambling to the study of other addictions. *Gambling Behavior and Problem Gambling*. Reno : University of Nevada Press. 2013. P. 241–272.
72. Griffiths M. Does Internet and computer «Addiction» exist? Some case study evidence. *Cyber Psychology and Behavior*. 2000. №3 (2). P. 211–218.

73. Khazaal Y., Xiroussavidou C., Khan R., Edel Y., Zebouni F., Zullino D. Cognitive-Behavioral Treatments for «Internet Addiction». *The Open Addiction Journal*, 2012. №. 5. P. 30–35.

ДОДАТКИ

Додаток А

Q-сортування (В. Стефансона)

Інструкція: Вашій увазі пропонується 60 тверджень, що стосуються поведінки людини групі. Прочитайте послідовно кожне з них і відповідайте «так», якщо воно відповідає вашому уявленню про себе, або «ні», якщо не відповідає йому. У виняткових випадках дозволяється відповісти «сумніваюся». Відповіді зафіксуйте в реєстраційному бланку.

Тест

1. Я критичний до товаришів.
2. У мене виникає тривога, коли в групі починається конфлікт.
3. Я схильний додержуватися порад лідера.
4. Я не схильний створювати занадто близькі відносини з товаришами.
5. Мені подобається дружність у групі.
6. Я схильний суперечити лідерові.
7. Відчуваю симпатію до одного-двох певних товаришів.
8. Уникаю зустрічей і зборів у групі.
9. Мені подобається похвала лідера.
10. Я незалежний у судженнях і манері поведінки.
11. Я готовий встати на будь-яку сторону в спорі.
12. Я схильний керувати товаришами.
13. Радію спілкуванню з одним-двома друзями.
14. З появою ворожості з боку членів групи я зовні спокійний.
15. Я схильний підтримувати настрій усієї групи.
16. Не надаю значення особистим якостям членів групи.
17. Я схильний відволікати групу від її цілей.
18. Відчуваю задоволення, протиставляючи себе лідерові
19. Прагнув би зблизитися з деякими членами групи.
20. Волю залишатися нейтральним у спорі.
21. Мені подобається, коли лідер активний і добре керує.
22. Волю холоднокривно обговорювати розбіжності.
23. Я недостатньо стриманий у вираженні почуттів.
24. Прагну згуртувати навколо себе однодумців.
25. Незадоволений занадто формальним (діловим) відношенням.

26. Коли мене обвинувачують, я гублюся й мовчу.
27. Волю погоджуватися з основними напрямками в групі.
28. Я прив'язаний до групи в цілому більше, ніж до певних товаришів.
29. Я схильний затягувати й загострювати спір.
30. Прагну бути в центрі уваги.
31. Я прагнув би бути членом більш вузької групи.
32. Я схильний до компромісів.
33. Відчуваю внутрішнє занепокоєння, коли лідер чинить всупереч моїм очікуванням.
34. Болісно ставлюся до зауважень друзів.
35. Можу бути підступним і вкрадливим.
36. Я схильний прийняти на себе керівництво в групі.
37. Я відвертий у групі.
38. У мене виникає нервово занепокоєння під час групової розбіжності.
39. Віддаю перевагу, щоб лідер брав на себе відповідальність при плануванні робіт.
40. Я не схильний відповідати на прояви дружелюбності.
41. Я схильний гніватися на товаришів.
42. Я намагаюся вести інших проти лідера.
43. Легко знаходжу знайомства за межами групи.
44. Намагаюся уникати бути утягненим у спір.
45. Легко погоджуюся із пропозиціями інших членів групи.
46. Чиню опір утворенню угруповань у групі.
47. Коли роздратований, я глузливий і іронічний.
48. У мене виникає ворожість до тих, хто намагається виділитися.
49. Віддаю перевагу меншій, але більш інтимній групі.
50. Намагаюся не показувати свої дійсні почуття.
51. Стаю на сторону лідера в групових розбіжностях.
52. Я ініціативний у встановленні контактів у спілкуванні.
53. Уникаю критикувати товаришів.
54. Волю звертатися до лідера частіше, чим до інших.
55. Мені не подобається, що відносини в групі занадто фамільярні.
56. Люблю затівати спори.
57. Прагну утримати своє високе положення в групі.
58. Я схильний втручатися в контакти знайомих і порушувати їх.

59. Я схильний до перепалок, задиристий.

60. Я схильний виражати невдоволення лідером.

Обробка й інтерпретація результатів тесту

Ключ до тесту

- Залежність: 3, 9, 15, 21, 27, 33, 39, 45, 51, 54;
- Незалежність: 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48, 57, 60;
- Товариськість: 5, 7, 13, 19, 25, 31, 37, 43, 49, 52;
- Нетовариськість: 4, 10, 16, 22, 28, 34, 40, 46, 55, 58;
- Прийняття "боротьби": 1, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47, 56, 59;
- Уникнення "боротьби": 2, 8, 14, 20, 26, 32, 38, 44, 50, 53.

Обробка й інтерпретація результатів тесту

Відповіді випробуваного розносяться по відповідних до ключів і підраховуються тенденції по кожній зі сполучених пар. Тому що заперечення однієї якості є визнанням полярної якості, кількість відповідей "так" складається з кількістю відповідей "ні" протилежних тенденцій.

Три-чотири відповіді "сумніваюся" по окремих тенденціях розцінюються як ознака нерішучості, ухильності, астенічності, однак в інших випадках це може свідчити про відому вибірковість у поведінці, про тактичну гнучкість, стеничність. Ці якості можна верифікувати, аналізуючи їх у сукупності з іншими особистісними особливостями.

Можлива й нульова оцінка, коли суми відповідей по одній тенденції збігаються із сумою відповідей по протилежній. Саме таке положення може з'явитися джерелом внутрішнього конфлікту особистості, що перебуває у владі протилежних тенденцій, що мають однакову виразність.

Методика «Діагностики рівня суб'єктивного контролю»

Дж. Роттера

Вам буде запропоновано 44 твердження, що стосуються різних сторін життя і ставлення до них. Оцініть, будь ласка, ступінь своєї згоди або незгоди з наведеними твердженнями за 6-бальною шкалою: -3 -2 -1 +1 +2 +3, від повного заперечення (-3) до повної згоди (+3). Іншими словами, поставте проти кожного твердження бал від одиниці до трійки з відповідним знаком «+» (згода) або «-» (незгода).

Тестовий бланк

1. Просування по службі (кар'єра) більше залежить від вдалого збігу обставин, ніж від здібностей і зусиль людини.
2. Більшість розлучень відбувається тому, що люди не захотіли пристосуватися одне до одного.
3. Хвороба - справа випадку; якщо вже судилося захворіти, то нічого не поробиш.
4. Люди виявляються самотніми через те, що самі не виявляють інтересу і дружелюбності до оточуючих.
5. Здійснення моїх бажань часто залежить від везіння.
6. Марно докладати зусилля для того, щоб завоювати симпатії інших людей.
7. Зовнішні обставини-батьки і добробут впливають на сімейне щастя не менше, ніж стосунки подружжя.
8. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною.
9. Як правило, керівництво виявляється більш ефективним, коли керівник повністю контролює дії підлеглих, а не покладається на їх самостійність.
10. Мої оцінки в школі, в інституті часто залежали від випадкових обставин (наприклад, настрою викладача) більше, ніж від моїх власних зусиль.
11. Коли я будує плани, то, загалом, вірю, що зможу здійснити їх.
12. Те, що багатьом людям здається удачею чи везінням, насправді є результатом довгих цілеспрямованих зусиль.
13. Думаю, що правильний спосіб життя може більше допомогти здоров'ю, ніж лікарі і ліки.
14. Якщо люди не підходять один одному, то, як би вони не старалися, налагодити сімейне життя все одно не зможуть.
15. Те хороше, що я роблю, зазвичай буває гідно оцінений іншими.
16. Люди виростають такими, якими їх виховують батьки.

17. Думаю, що випадок чи доля не грають важливої ролі в моєму житті.
18. Я не намагаюся планувати далеко вперед, оскільки багато залежить від того, як складуться обставини.
19. Мої оцінки в школі найбільше залежали від моїх зусиль і рівня підготовленості.
20. У сімейних конфліктах я вважаю винним себе, а не партнера.
21. Життя більшості людей залежить від збігу обставин.
22. Я надаю перевагу такому керівництву, яке сприяє підлеглим у самостійному розв'язанні проблем.
23. Думаю, що мій спосіб життя жодною мірою не є причиною моїх хвороб.
24. Як правило, саме невдалий збіг обставин заважає людям добитися успіху в своїх справах.
25. За погану роботу організації мають відповідати ті люди, які в ній працюють.
26. Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити в сформованих обставинах.
27. Якщо я дуже захочу, то зможу повернути до себе майже кожного.
28. На підростаюче покоління впливає так багато обставин, що зусилля батьків по його вихованню часто виявляються марними.
29. Те, що зі мною трапляється, це справа моїх власних рук.
30. Важко буває зрозуміти, чому керівники чинять саме так, а не інакше.
31. Людина, яка не досягла успіхів у роботі, швидше, не доклала до цього достатніх зусиль.
32. Найчастіше я можу домогтися від членів моєї сім'ї того, що хочу.
33. У неприємностях і невдачах, які були в моєму житті, частіше були винні інші люди, ніж я сам.
34. Дитину завжди можна вберегти від застуди, якщо за ним стежити і правильно одягати.
35. У складних ситуаціях я вичікую, поки проблема розв'яжеться сама собою.
36. Успіх є результатом наполегливої праці і мало залежить від випадку або везіння.
37. Я відчуваю, що від мене більше, ніж від кого б то не було, залежить щастя моєї сім'ї.
38. Мені завжди було важко зрозуміти, чому я подобаюся одним людям і не подобаюсь іншим.
39. Я завжди віддаю перевагу приймати рішення і діяти самостійно, а не сподіватися на допомогу інших людей чи на долю.
40. На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, незважаючи на всі його старання.
41. У сімейному житті бувають такі ситуації, які неможливо вирішити навіть при самому сильному бажанні.

42. Здібні люди, які не зуміли реалізувати свої можливості, мають звинувачувати в цьому тільки самих себе.

43. Багато мої успіхи були можливі тільки завдяки допомозі інших людей.

44. Більшість невдач у моєму житті були через невміння, незнання або лінощі і мало залежали від везіння чи невезіння.

Додаток Г

Методика діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе створена

Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком

Інструкція: Вам пропонується список характеристик. Слід уважно прочитати кожен і вирішити, чи відповідає вона вашому уявленню про себе. Якщо відповідає, то позначте її у протоколі хрестиком, якщо не відповідає - нічого не ставте. Якщо немає повної впевненості, хрестик не ставте. Намагайтеся бути щирими.

1. Інші думають про нього прихильно
2. Справляє враження на оточуючих
3. Уміє розпоряджатися, наказувати
4. Уміє наполягти на своєму
5. Володіє почуттям гідності
6. Незалежний
7. Здатний сам подбати про себе
8. Може проявляти байдужість
9. Здатний бути суворим
10. Строгий, але справедливий
11. Може бути щирим
12. Критичний до інших
13. Любить поплакатися
14. Часто сумний
15. Здатний проявляти недовіру
16. Часто розчаровується
17. Здатний бути критичним до себе
18. Здатний визнати свою неправоту
19. Охоче підкоряється
20. Поступливий
21. Вдячний
22. Захоплюється, схильний до наслідування
23. Поважний
24. Шукає схвалення
25. Здатний до співпраці, взаємодопомоги
26. Прагне ужитися з іншими
27. Приязний, доброзичливий

28. Уважний, ласкавий
29. Делікатний
30. Підбадьорюючий
31. Чуйний на заклики про допомогу
32. Безкорисливий
33. Здатний викликати захоплення
34. Користується в інших повагою
35. Володіє талантом керівника
36. Любить відповідальність
37. Впевнений в собі
38. Самовпевнений, напористий
39. Діловий, практичний
40. Любить змагатися
41. Стійкий, наполегливий, де треба
42. Невблаганний, але неупереджений
43. Дратівливий
44. Відкритий, прямолінійний
45. Не терпить, щоб їм командували
46. Скептичний
47. На нього важко справити враження
48. Образливий, делікатне
49. Легко бентежить
50. Невпевнений у собі
51. Поступливий
52. Скромний
53. Часто вдається до допомоги інших
54. Дуже шанує авторитети
55. Охоче приймає поради
56. Довірливий і прагне радувати інших
57. Завжди люб'язний в обходженні
58. Дорожить думкою оточуючих
59. Товариська, уживчивий
60. Добросердечний

61. Добрий, вселяє впевненість
62. Ніжний, м'якосердий
63. Любить піклуватися про інших
64. Безкорисливий, щедрий
65. Любить давати поради
66. Справляє враження значного людини
67. Начальственно наказовий
68. Владний
69. Хвалькуватий
70. Гордовитий і самовдоволений
71. Думає тільки про себе
72. Хитрий, розважливий
73. Нетерпимий до помилок інших
74. Корисливий
75. Відвертий
76. Часто недружелюбний
77. Озлоблений
78. Скаржник
79. Ревнивий
80. Довго пам'ятає свої образи
81. Самобичуючийся
82. Сором'язливий
83. Безініціативний
84. Лагідний
85. Залежна, несамостійна
86. Любить підкорятися
87. Надає іншим приймати рішення
88. Легко потрапляє в халепу
89. Легко піддається впливу друзів
90. Готовий довіритися будь-кому
91. Схильний призначати до всіх без розбору
92. Всім симпатизує
93. Прощає всі

94. Переповнений надмірним співчуттям
95. Великодушний, терпимий до недоліків
96. Прагне протегувати
97. Прагне до успіху
98. Чекає захоплення від кожного
99. Розпоряджається іншими
100. Деспотичний
101. Сноб, судить про людей лише за рангом і достатку
102. Марнославний
103. Егоїстичний
104. Холодний, черствий
105. Уїдливий, глузливий
106. Злий, жорстокий
107. Часто гнівливий
108. Байдужий, байдужий
109. Злопам'ятний
110. Проїнятий духом протиріччя
111. Впертий
112. Недовірливий, підозрілий
113. Боязкий
114. Сором'язливий
115. Відрізняється надмірною готовністю підкорятися
116. М'якотілий
117. Майже ніколи нікому не заперечує
118. Нав'язливий
119. Любить, щоб його опікали
120. Надмірно довірливий
121. Прагне знайти розташування кожного
122. З усіма погоджується
123. Завжди доброзичливий
124. Любить всіх
125. Дуже поблажливий до оточуючих
126. Намагається утішити кожного

127. Піклується про інших на шкоду собі
128. Псує людей надмірною добротою

Додаток Д

Результати опитування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин за методикою Q-сортування (В. Стефансона) (рахуються лише відповіді «так»)

	Залежність	Незалежність	Товариськість	Нетовариськість	Прийняття «боротьби»	Уникнення «боротьби»
Респондент 1	2	8	5	5	9	1
Респондент 2	4	6	7	3	4	4
Респондент 3	1	9	9	1	6	4
Респондент 4	2	8	8	2	7	3
Респондент 5	3	7	6	4	6	4
Респондент 6	3	7	6	4	8	2
Респондент 7	2	8	6	4	8	2
Респондент 8	1	9	8	2	9	1
Респондент 9	6	4	7	1	3	7
Респондент 10	3	7	9	1	6	4
Респондент 11	3	7	6	4	7	3
Респондент 12	3	7	6	4	8	2
Респондент 13	3	7	8	2	8	2

Респондент 14	7	3	8	2	8	2
Респондент 15	2	8	6	4	8	2
Респондент 16	5	5	9	1	6	4
Респондент 17	2	8	6	4	4	6
Респондент 18	3	7	8	2	4	6
Респондент 19	3	7	8	2	6	4
Респондент 20	2	8	9	1	7	3
Респондент 21	2	8	9	1	7	3
Респондент 22	2	8	10	0	7	3
Респондент 23	4	6	7	3	7	3
Респондент 24	4	6	7	3	6	4
Респондент 25	3	7	7	3	4	6
Респондент 26	4	6	2	8	2	8
Респондент 27	1	9	6	4	9	1
Респондент 28	2	8	9	1	9	1

Респондент 29	1	9	4	6	8	2
Респондент 30	3	7	4	6	7	3
Респондент 31	2	8	7	3	6	4
Респондент 32	1	9	8	2	7	3
Респондент 33	1	9	8	2	7	3
Респондент 34	1	9	8	2	4	6
Респондент 35	2	8	7	3	6	4
Респондент 36	2	8	7	3	6	4
Респондент 37	2	8	7	3	6	4
Респондент 38	7	3	6	4	7	3
Респондент 39	3	7	4	6	8	2
Респондент 40	3	7	6	4	7	3
Респондент 41	3	7	7	3	7	3
Респондент 42	3	7	4	6	7	3
Респондент 43	2	8	6	4	4	6

Респондент 44	1	9	2	3	6	4
------------------	---	---	---	---	---	---

Додаток Е

Результати опитування підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин за методикою Q-сортування (В. Стефансона) (рахуються лише відповіді «так»)

	Залежність	Незалежність	Товариськість	Нетовариськість	Прийняття «боротьби»	Уникнення «боротьби»
Респондент 1	6	4	9	1	4	6
Респондент 2	6	4	10	0	4	6
Респондент 3	7	3	8	2	4	6
Респондент 4	7	3	8	2	3	7
Респондент 5	6	4	8	2	3	7
Респондент 6	6	4	8	2	3	7
Респондент 7	4	6	8	2	3	7
Респондент 8	4	6	7	3	6	4
Респондент 9	3	7	7	3	6	4
Респондент 10	4	6	3	7	7	3
Респондент 11	6	4	7	3	7	3

Респондент 12	7	3	7	3	2	8
Респондент 13	6	4	7	3	2	8
Респондент 14	6	4	4	6	3	7
Респондент 15	4	6	6	4	3	7
Респондент 16	4	6	6	4	2	8
Респондент 17	7	3	6	4	2	8
Респондент 18	8	2	1	9	2	8
Респондент 19	2	8	6	4	1	9
Респондент 20	2	8	6	4	1	9
Респондент 21	3	7	6	4	3	7
Респондент 22	3	7	7	3	3	7
Респондент 23	4	6	7	3	2	8
Респондент 24	4	6	8	2	2	8
Респондент 25	6	4	8	2	4	6
Респондент 26	4	6	7	3	6	4

Додаток Ж

Результати опитування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

	Іо	Ід	Ін	Іс	Іп	Ім	Із
Респондент 1	2	3	2	6	2	5	4
Респондент 2	1	2	3	7	3	4	3
Респондент 3	2	4	3	7	3	2	8
Респондент 4	3	3	7	6	6	7	1
Респондент 5	1	6	2	6	4	3	9
Респондент 6	1	2	2	1	3	3	10
Респондент 7	2	1	8	1	8	4	2
Респондент 8	2	3	1	1	2	8	9
Респондент 9	1	3	2	1	7	7	3
Респондент 10	1	3	9	1	1	1	8
Респондент 11	1	2	2	2	1	2	9
Респондент 12	3	4	6	2	1	2	8
Респондент 13	4	5	2	2	2	3	3
Респондент 14	2	4	7	1	2	4	7
Респондент 15	5	4	6	2	3	4	4
Респондент 16	5	2	9	2	4	3	6
Респондент 17	4	2	6	3	2	4	5
Респондент 18	2	3	4	1	2	4	6
Респондент 19	2	3	2	2	3	3	6
Респондент 20	1	2	3	3	3	4	6
Респондент 21	4	2	4	3	3	5	7
Респондент 22	2	1	3	4	6	6	7

Респондент 23	2	3	3	4	4	7	8
Респондент 24	2	3	3	4	4	5	9
Респондент 25	3	3	4	3	5	3	8
Респондент 26	4	4	2	1	5	3	3
Респондент 27	1	4	2	1	4	3	4
Респондент 28	2	4	2	1	1	4	5
Респондент 29	1	1	3	1	3	1	6
Респондент 30	2	3	3	2	9	1	3
Респондент 31	3	2	3	2	2	2	3
Респондент 32	3	2	2	2	6	3	4
Респондент 33	4	2	2	3	2	3	10
Респондент 34	2	2	1	4	7	3	9
Респондент 35	1	2	2	6	3	5	10
Респондент 36	3	2	2	2	4	4	4
Респондент 37	3	2	3	3	6	7	5
Респондент 38	2	3	4	3	5	1	4
Респондент 39	4	3	4	4	3	1	6
Респондент 40	5	2	4	4	3	2	7
Респондент 41	4	3	4	2	7	3	9
Респондент 42	1	3	4	2	2	4	10
Респондент 43	2	2	3	2	1	2	9
Респондент 44	3	1	2	1	2	1	9

Додаток 3

Результати опитування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин за методикою «Діагностики рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера

	lo	ld	ln	lc	lp	lm	lz
Респондент 1	6	7	6	7	8	5	2
Респондент 2	7	7	8	9	9	9	1
Респондент 3	8	8	7	9	9	8	3
Респондент 4	7	9	7	9	9	6	2
Респондент 5	6	6	6	7	8	7	4
Респондент 6	8	6	3	10	9	7	5
Респондент 7	9	7	4	10	9	9	2
Респондент 8	4	5	7	10	9	3	2
Респондент 9	5	4	6	7	5	6	3
Респондент 10	7	4	8	7	5	6	4
Респондент 11	9	9	8	7	9	10	2
Респондент 12	8	9	9	8	9	9	2
Респондент 13	8	8	8	8	9	9	2
Респондент 14	6	7	5	6	7	7	3
Респондент 15	5	6	6	6	7	6	3
Респондент 16	5	6	7	9	9	6	2
Респондент 17	4	6	7	6	7	5	2
Респондент 18	3	7	7	3	2	1	3
Респондент 19	8	8	6	10	10	10	2
Респондент 20	9	6	5	10	9	10	2
Респондент 21	9	6	5	10	9	10	3

Респондент 22	8	7	9	10	8	9	4
Респондент 23	7	8	9	10	9	9	6
Респондент 24	6	8	7	9	7	7	4
Респондент 25	6	7	7	7	5	7	3
Респондент 26	5	6	7	7	5	4	3

Додаток И

Результати опитування підлітків, схильних до вживання психоактивних речовин за методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком

	1	2	3	4	5	6	7	8
Респондент 1	10	16	16	15	4	1	7	5
Респондент 2	9	16	15	14	5	2	8	6
Респондент 3	9	14	15	14	5	2	6	7
Респондент 4	8	14	15	14	5	2	8	4
Респондент 5	7	15	16	14	3	1	9	5
Респондент 6	13	12	16	16	4	4	7	6
Респондент 7	12	16	15	10	5	5	8	4
Респондент 8	16	12	15	15	3	6	11	5
Респондент 9	14	10	14	15	6	3	5	6
Респондент 10	14	10	14	13	2	4	7	7
Респондент 11	9	11	12	12	7	5	6	3
Респондент 12	9	12	12	13	8	6	8	4
Респондент 13	10	15	11	13	3	4	7	5
Респондент 14	13	15	14	12	4	5	9	6
Респондент 15	14	16	14	13	5	3	6	5
Респондент 16	14	16	15	14	6	5	5	6
Респондент 17	5	13	14	14	5	3	7	7
Респондент 18	13	13	16	15	4	7	8	4
Респондент 19	13	12	13	14	3	6	9	5
Респондент 20	12	10	13	13	5	8	12	6
Респондент 21	10	16	14	15	6	4	5	7
Респондент 22	16	9	14	14	5	5	6	3

Респондент 23	15	8	15	14	3	5	7	2
Респондент 24	16	9	16	12	4	6	8	4
Респондент 25	15	12	14	13	5	3	4	5
Респондент 26	14	5	14	13	3	4	5	3
Респондент 27	13	16	13	14	3	5	6	4
Респондент 28	13	10	15	15	3	4	3	5
Респондент 29	15	11	9	16	5	5	5	6
Респондент 30	15	12	12	11	4	6	10	4
Респондент 31	16	12	12	11	6	3	10	5
Респондент 32	14	15	13	13	6	4	11	4
Респондент 33	14	15	15	14	7	4	9	5
Респондент 34	13	14	15	13	3	5	8	5
Респондент 35	13	15	16	15	5	3	9	5
Респондент 36	12	16	14	15	4	3	9	4
Респондент 37	9	12	15	16	6	5	11	2
Респондент 38	9	13	15	14	8	4	7	1
Респондент 39	9	12	16	14	1	4	6	1
Респондент 40	8	14	12	13	12	5	8	12
Респондент 41	8	15	13	11	6	5	12	1
Респондент 42	8	14	12	10	5	2	12	13
Респондент 43	7	13	12	9	4	1	9	10
Респондент 44	12	7	9	14	4	4	7	9

Примітка: 1 - Авторитарний; 2 - Егоїстичний; 3 - Агресивний; 4 - Підозрілий; 5 - Підпорядковується; 6 - Залежний; 7 - Доброзичливий; 8 – Альтруїстична.

Додаток І

Результати опитування підлітків, не схильних до вживання психоактивних речовин за методикою діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком

	1	2	3	4	5	6	7	8
Респондент 1	5	2	3	10	4	9	14	13
Респондент 2	6	3	4	5	5	8	14	12
Респондент 3	5	2	5	8	3	9	15	12
Респондент 4	5	1	4	3	4	7	15	12
Респондент 5	4	4	3	9	5	9	14	14
Респондент 6	4	5	3	6	6	11	13	15
Респондент 7	6	3	4	1	7	12	12	14
Респондент 8	5	4	5	6	3	14	11	14
Респондент 9	3	5	4	16	2	8	9	16
Респондент 10	4	1	3	4	5	7	8	9
Респондент 11	6	2	6	7	6	6	7	7
Респондент 12	1	7	7	3	7	7	8	6
Респондент 13	9	11	8	8	2	8	12	8
Респондент 14	7	9	9	5	4	9	9	12
Респондент 15	8	4	3	2	1	11	13	12
Респондент 16	5	5	4	9	5	12	14	11

Респондент 17	6	3	5	10	6	14	14	9
Респондент 18	7	3	2	11	2	15	14	8
Респондент 19	8	2	3	12	3	9	13	2
Респондент 20	5	5	4	6	7	9	10	13
Респондент 21	6	6	4	3	4	9	6	12
Респондент 22	8	3	3	4	5	10	12	12
Респондент 23	8	5	2	8	6	3	13	11
Респондент 24	11	4	5	3	2	12	12	10
Респондент 25	5	2	6	9	3	11	12	9
Респондент 26	6	4	7	3	8	9	15	13

Примітка: 1 - Авторитарний; 2 - Егоїстичний; 3 - Агресивний; 4 - Підозрілий; 5 - Підпорядковується; 6 - Залежний; 7 - Доброзичливий; 8 – Альтруїстична.